

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1981 — Ч. 11 (251)

П'ЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ

ПОЕЗІЇ З-ЗА ГРАТ

**Я. БІЛІНСЬКИЙ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ
ЗАСНУВАННЯ ГРУПИ**

П. ГРИГОРЕНКО: П'ЯТЬ РОКІВ МУЖНОСТИ

Л. АЛЕКСЄЄВА: ДО П'ЯТИРІЧЧЯ ГРУПИ

РОЗМОВА З В. МАЛИНКОВИЧЕМ

ЗАЯВА М. СМОРОДСЬКОГО

Л. ПАЛІЙ: МОЯ ЗАЧАКЛОВАНА АНАДОЛУ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: РОМАН ЯК ЖАНР

В. ВЕРЕД: «ЯКЕ МІСТО НАЙГАРНІШЕ В СВІТІ?»

«SUČASNIST» — NOVEMBER 1981

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Мирослав Прокоп

УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ

Мюнхен, 1981, 176 стор. Видання друге. Обкладинка Ірини Івахів.

Перше видання цієї книжки з'явилося в 1956 році. Автор розглядає основні елементи національної політики Москви стосовно України під час підготовки до Другої світової війни. Праця спирається на першоджерельні документи та складається з таких розділів: 1. Більшовицька національна політика і Україна. 2. Підготовка великого розгрому в Україні. 3. Перша стадія розгрому. П. Постишев в Україні (1933-1937). 4. Друга стадія розгрому (1937-1939). М. Хрущов в Україні. 5. Психологічна війна Москви за Україну і дальший терор. 6. Москва і Західня Україна в період між двома світовими війнами. 7. Москва і Карпатська Україна. 8. Москва захоплює західні українські землі. 9. Москва захоплює Буковину і Басарабію. 10. В обличчя безпосередньої загрози.

Ціна: 5 амер. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1981

Ч. 11 (251)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ДО П'ЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

ПОЕЗІЇ З-ЗА ҐРАТ

ОЛЕСЬ БЕРДНИК*

Коханий, заграй мені Тишу
На дивну бандуру Мовчання...
Хай душу мою заколише
Сюїта мовчання...

Заграй на сопілку чекання
Безмовну симфонію дива,
В колисці твого кохання
Я буду щаслива...

Мій добрий, заграй мені думу
На вечора зоряних струнах,
Акорди щасливого суму
Хай котяться в лунах...

А я полечу до смеркання
В обіймах твоєї розмови
В мелодії Пісні Мовчання,
Нечутного Слова...

Коханий, відкрий свою душу...
Волошку у стиглому житі,
Бо стати віднині я мушу
Мовчанням Блакиті...

Багато членів Української гельсінкської групи виступають як поети. Тому, відзначаючи п'ятиріччя створення групи, друкуємо добірку їхніх віршів. Навіть, якщо поодинокі з них мають меншу літературну вартість, всі вони цінні як людські документи творчої людини в нелюдських умовах. Усі вірші друкуємо без відома та згоди авторів.

*Вірші О. Бердника передруковуємо з його збірки поезій *Блакитний коваль*, яка вийшла в в-ві "Смолоסקип" 1975 року.

Пелюстками ніжного квіття,
Що зріє під зорями лише...
Мій рідний, у Ніч Заповітну
Заграй мені Тишу...

Так далеко, далеко
Відійшли дні ясної розради...
Сніжно-білі лелеки
Та блакитні легенди позаду...

Ах, для чого було, о, навіщо
Вирушати з дитячого раю
У провалля зловіщі,
У дорослі дороги безкраї?!

Заберіте мене, заберіте,
Журавлі із дитячої казки,
До блакитного світу,
До забутої широї ласки...

МИКОЛА ГОРБАЛЬ*

Не оглядайся!!
Молоду Гомору судомить
(стара хвороба)

Чим зарадити?
Не оглядайся!

Ворожка прошамкала:
"Циклічність"

і навіть не хотіла віск зілляти,
певно, дні її пораховані.

Не оглядайся!
...Кози лижуть соляний стовп.

Лиш шерхіт жужелиці слів
чи грів когось,

---

*Вибір віршів із збірки *Деталі піщаного годинника*, яка незабаром вийде у в-ві "Сучасність".

чи попелив.

Жив.

Щоб залишив
перегорілу жужелицю слів
на пам'ять збудженим рокам,
розкидану то тут, то там
жужіль.

Тайком від себе,
хтів відслонити паранджу неспроможного,
заглянути в лице судженого.

Страх незвіданого
вчасно схопив за руку
та наробив лементу.

Два нагих хлопчики
осіддали лозини
й побігли карачкато
боронити недозволене.

Метелики були скляні,
вони прилетіли з чужої казки,
але луг був теж не мій,
то мені було абсолютно однаково.

...поступ.

Горбилася гусениця,
корчилася,
пересуваючи себе
по об'їденому нею стовбурі
у висохле завтра.
Вона ще буде метеликом.

Пісок і пісок
ні кінця, ні краю,
А треба всього дві жмені
для піщаного годинника
бо час найліпший суддя.

ЗИНОВІЙ КРАСІВСЬКИЙ

Молитва

Народе мій, прийми мої плачі.
О, дав би Бог: довершений сльозою,
Пугар терпінь розлився би рікою
І ти, народе, взявся б за мечі!
Народе мій, прийми мої плачі!

Народе мій, прийми мої плачі...
О, якби ти, причащений сльозою,
Повстав увесь з тираном до двобою,
Загартувавши у сльозах мечі!
Народе мій, прийми мої плачі!

Народе мій, прийми мої плачі...
Коби то ти хоч раз увесь заплакав!
Над ворогом би крук закрюкав
І він сконав би, долю кленучи.
Народе мій, прийми мої плачі!

Народе мій, прийми мої плачі...
Мій крик душі, журбу тяжку, гризоту,
І кров мою, й останню краплю поту,
Тоті мої невольницькі плачі!
Молю тебе, прийми мої плачі!

Із «Невольницьких плачів»

Мій човен

Мій човен у гавань далеку заплив,
Де морок і вічний штиль,
Де мрії палкої найменший порив
Ворушить на серці біль.

Мій човен стоїть без стерна, без вітрил,
Немає на ньому весла,
А там десь далеко горить небосхил
Напроти мого вікна.

Мій човен пробито, мій човен тече.
До заходу хилиться день.
Від долі своєї ніде не втече
Моя неприкаяна тїнь.

Дивлюся, по небі до мене пливе
Волами запряжений віз
І хмара на собі волосся рве
У зливі прощальних сліз.

Я скрушно знімаю тюремний кашкет,
І гасне на серці жаринь.
Поволі зливається мій силует
Із мороком ночі.

Аміль.

Журавлі

Ви мене, журавлі, не маніть,
Не для мене замріяна даль.
Вже мою піднебесну блакить
Затуманила чорна вуаль.

Ви свої переможні ключі
Віднесіть на чужий небосхил,
Моє місце замкніть у ключі,
Бо я нині в неволі, без крил.

І летять, і курличуть мені,
І ворують на серці жаль.
На мої казематні пісні
Розлилась журавлина печаль.

ЯРОСЛАВ ЛЕСІВ

Тюремні дні

Чогось сумні
на чужині
дерева й сніг
і навіть сміх.
А на вікні
в голоднім сні
із моїх сліз
мороз ескіз
намалював
із руж і трав.
І я молюсь
і плачу в снах,

коли прийде,
гряде весна?

Сонце колесом
вкотилося на подвір'я,
торкнулося високого
порогу.

І радісно засяяло
на вуйковім обличчі.

Добрий день, вуйку!

Добрий день!

Добрий день!

Білі віти білять тишу,
біло в хаті і в садах.
Білі руки біль колишуть.
Вітер — наче білий птах.

По землі волочить крила,
замітає ними шлях.
Місяць в ніч бредє безсило
по засніжених полях.

Із збірки «Опівнічне небо по той бік»

МИКОЛА РУДЕНКО*

Відносність часу

Чим ширший ніг твоїх рухливий сажень,
Чим важчі справи ляжуть на плече;
Чим більше зустрічей, подій та вражень
Тим повільніше час земний тече.

Я знаю, друзі: певне, вам здається,
Що монотонність робить довшим час...
Четвертий рік в неволі серце б'ється,
Та ніби вчора я залишив вас.

Тюрми холодна, темна безнадія
Пресує дні, мов сіно у тюки.
Бо час — це тільки послідовність діянь.
Немає діянь —
І стоять роки.

---

*Вибір з невиданої збірки *Вірші, писані на тюремній стіні, 1979-1980.*

Секунда, впавши, обізветься дзвінко —
Та гасне в скронях той уявний звук.
І пам'яті незаймана сторінка
Лишилась біла з дня твоїх розлук.

Чекаючи повернення додому,
Ти впевненість у серці підігрів,
Що світ такий, як надцять років тому —
Ніхто не вмер, ніхто не постарів.

І диво дивне: обминають роки
Не тільки пам'ять, а й чоло твоє.
Ти все іще позбавлений мороки,
Якої людям старість завдає.

Тобі ще справжня старість невідома.
Твій дім для тебе — заповітня твердь.
І ось ти вдома.
Ти нарешті вдома!
Та на порозі
Вже чекала смерть.

26. II. 1980

Рядки на вітер

Немовби сонця схід
Закований віншую,
Що не лишається
У мене ні рядка.
Немовби сонця схід
Щоранку я віншую
І все, що я пишу —
Кудись несе ріка.

Підшкірну книжечку
(Не тільки захалавну!) —
І ту не вберегти,
Бо видеруть кати.
Отож передаю
Вітрам, що неугавно
Гудуть над табором,
і говорю:
— Лети!..

Летять мої рядки —
Летять між голубами.

Здається інколи:
Сніжинками взялись.
А я лиш ворущу
Пошерхлими губами —
І сам не знаю вже,
Що написав колись.

Ні слова виправить,
Ні риму загострити.
Лише десятий вірш
У пам'яті сплива...
Летять, летять рядки,
Немов метеорити —
І над плянетою
Звучать мої слова.

Внизу шумлять моря.
Чадить пригаслий кратер.
Випурхують рядки
З вечірньої зорі —
Мов на сувоях хмар
Друкує їх ротатор,
У Сонці схований
Чи у земнім ядрі.

Понад просторами
Росії і Китаю
Ефір їх поверта
На царину мою...
Коли ж нарешті я
Ту книгу прочитаю,
Що десять літ уже
Циклонам віддаю?

18. I. 1980

Вірш, написаний на тюремній стіні

Знов тюремна параша. Не краща й не згірша,
Ніж усюди, де випало бути мені.
В дверях клацає вічко...
Пишу цього вірша,
Примостивши папір на тюремній стіні.

Я вже звик. Я умію продертись крізь цеглу,
Власне тіло залишивши наглядачам.

Дніпре! Душу мою зустрічай негідлеглу,
Де рибалки рушають в обійми ночам.

Їхні руки розмірені та обережні.
Заворожено хлюпає в берег ріка.
Обійшовши босоніж куці прибережні,
Я постукаю в шибку старого Марка.

Порадію, що знов оценилася сука,
Що Марко свої снасті кінчає уже —
І вселюся у тільце прудкого онука,
Котрий з дідом улітку луги стереже.

Заживу, набираючись досвіду й сили,
Там, де в воду упали живі небеса...
А чому ж це ви, діду, мене не збудили?
Ні, не хочу взуватися —
Тепла роса...

І піду, побіжу — не шукай до обіду.
Привітаю над стріхою лелеченят.
Потім вистежу лося по мокрому сліду.
Перевірю, чи ярка родила ягнят...

Раптом душу неждана краса переможе —
То червоний, то синій, то райдужний цвіт.
Зупинюся у травах і вигукну: — Боже!
Тут найменше стебельце —
Невивчений світ.

Це не просто: схилитись і думати вголос.
А повз вухо бджола пролітає на мед.
Вдарить грім — наче небо навпіл розколось.
Так почнеться філософ.
Почнеться поет...

Клацне вічко у дверях —
І я повернуся.
Ґрати цілі — поглянь: не підпиляно прут.
У заплаві залишу кучерики русі —
Тут я дід, не онук...
Я пострижений тут.

Враз тривога: а звідки у камері сіно?
Хтось кричить. Непереливки наглядачу...
Ні, не вірять, що вмію ходити крізь стіни.
З головою укриюся —
Й зарегочу.

5. XII. 1979

ІРИНА СЕНИК

Ще не причалив корабель зелений
до моїх прагнень берегів,
а я сплела вінок із незабудьок голубих
і у чеканні забарилася
на жовтому піску пустинь Самотности.

Десь небо з морем злилися в обіймах,
над ними тужать білі чайки моїх осиротілих дум.
Вже не одно сторіччя стрясають зорі
іскорки грайливі в нейлоновість віків.

До моїх прагнень берегів
ось-ось причалить корабель зелений,
а я сплітатиму вінки із незабудьок голубих
на жовтому піску пустинь Самотности.

За хмарами сонце душі,
За темними чорними хмарами.
Набігають тривожні вістки
яничарами
і затроєні
списи летять
. . . . .
Сонце душі окривавлене.

Жаль мені хмар,
хмар пелехатих,
що гонить їх вітер,
мов хан половецький
в полон чужинецький
А хмари припадають
до берега Туги,
що пахне завше
зіллям-євшаном
А вітер їх гонить
Ятаган-ятаганом
в Золоту Клітку,
в гарем Надвечір'я.

ІВАН СОКУЛЬСЬКИЙ

■
Я присутній на святі твоєму.
Я присутній при суті твоїй.
Я при крові твоїй — коли темно...
Я при ночі твоїй!

Тут скитська ніч, тут темінь — тричі темна,
джерела слів далеко десь мовчать.
Зідха земля. Вода — даремна.
Тече Дніпро — від рала до меча.

Як пусто тут!.. Каміння вийшло
з глибин води — недолю зустрічать.
Відкритий степ... Проходить ніч крізь тишу
і губиться — в ночах.

■
Піддатись болю — це ж собі віддатись!
Собі піддатись — це ж
    віддатись болю!
Так — на світах — поставлено ту хату.
Так — на вітрах — розіп'ято тополю.

■
А до того узвишся
все горить переліт...
Я на відпусті в тиші,
Я на відстані літ.
    Як мовчать твої руки!
    Як далеко — тобі!
    Всюди — час і розлука,
    Всюди — відстань і біль.

Серед ночі не темно,
В ночі світло своє!..
Та нема навзаємно,
Та нема — щоб як є.
    Либонь років на двісті
    Йдемо шлях, що не свій.
    І — поправка на відстань,
    І — поправка на світ.

Від театру до театру
я асфальт тру.

Кру! Кру! Кру!..

В синю даль ту
я асфальт тру —
до театру.

Тру-тру-тру-н-н-н
тру-тру-стру-н-н-н

Тут —

тру-тру-но-ю-у

наді мною-у

серед гною —

кру-кру-кру-гом.

Кру-кру-кру-то-о

баси чу-то

чуто альти.

Я асфальти

від театру до театру —

тру-тру-тру-

Ною!

наді мною

кру-кру-гом —

кру-кру-кру...

До театру, як до гвалту

недалечко.

ВАСИЛЬ СТУС*

Оцей світанок — ніби рівний спалах
нічного парашута, що розкрився
та втративши тяжіння до землі,
завис над світом — наче передумав
і вирішив вернутися увись
(заломлена інерція бажання
геть вимертвила цей опуклий спалах
сліпого болю) — сизий голуб-досвіток збудив

---

*З невиданої збірки *Палімпсести*.

мене своїм крилом strapатим
і снівом пригадалося — життя.
...десь гавкав пес і видалося, наче
сувій століть помалу став згортатись
і на мезолітичному виткові
так довго полотна не попускав.
Летів розлого чорний-чорний ворон
обезземеленим безкраїм небом,
і безберегий лет його значився,
як апокаліпсису переддень.
І так здалося: предковічним мітом
не можна вже душі переконати,
що однапрямка, як одвіку,
надій, погроз і часу течія.
Бо вже давно усе те пережите,
що довго крилося будучиною.
Майбутнє — все в минулому. Сьогодні
лиш візерунок стерплюї душі.
І ще здалося — вдосвіта, наосліп:
що я себе утратив многотою
самопомноженого цього світу,
що світиться біноклями страждань —
моїх любовей, товчених на скалки,
де кожна скалка круглиться, мов око
побожеволілого од нещастя,
що я згубився сотнями відбитків
самосебезмертвілого в довірах
і нахилиннях до безодні світу,
котра гогоче тьмою, мов яскиня
неолітична: вабить і страшить.
Був досвіток. І заклена осліплим
підсиненим чорнилом спроневіри
небесна твердь мовчала як отерпла
лиш чорний-чорний ворон пролітав,
окреслював мезолітичні кола,
мов діри всесвіту.

Вечірнє сонце дибиться при спаді.
Дивлюсь туди, де мій німує край,
де корчиться у віковій надсаді
обпалений громами зелен-гай.
Гойдання лип гуде золотокаре,
основа жалош, урочистість глиць

і присмеркові розсипи суниць
і в погарі спочили крутояри.

Зворохобилися айстри приосіннім сонцелетом,
Проминальною порою, падолистом деручким.
Бозна звідки ждати ранку. Може, зазимок раптовний,
може, дощ, а може, вітер — стій, немов на чолопку.
Кружеляє понад ними вечір, крила розкриливши,
впав на горлицю із неба стонасторчений коршак.
Скоро ходором заходить щирим злотом кута брама
лісу пралісу узлісся і розтане благовість.
Але квітам досить миті, досить долі, досить часу,
досить їм життя і смерти — всього Бог їм дав сповна.
Тож під листя кругопадом в урочистості вечірній
мріють сині-сині айстри без радіння і журби.

Значи себе спадною хвилею,
як серце досягає горла,
коли вода, стомившись падати,
закручується в віражі.
Ця прірва прикінця, уламок цей
з лютованої висі й падолу,
оцей двогорбий замір родива,
ця туга на однім крилі —
усе назначено до тебе ще.
Дорога рвіння прикорочена.
І не зайти за дальні далечі,
і за крайсебе не зайти.

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ

Гриміла гроза
над гірськими верхами,
Впала орлиця
зі зламаними крильми.
Кликало і клекотало небо...

Колисалися
розколені шишки на сосні
і падало насіння
у сніг,
і падав сніг
зорями,
і падали зорі
долями,
і знімалося вороння
над безоднею білини.

Вплелося павутиння
бабиного літа
сизим серпанком в голубінь
Впало
сніговим відчаєм,
скотилося сльозою
по замерзлому вістрі
черешневого листопаду.

Причини і наслідки заснування Української гельсінкської групи

(ДЕЯКІ ДУМКИ З НАГОДИ П'ЯТИЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ ГРУПИ)*

Ярослав Білінський

Не так давно українська преса принесла сумну вістку: заарештовано дружину засновника Української гельсінкської групи (УГГ)¹ Раїсу Руденко. Режим вже запроторив у табори або, в найкращому випадку, примусово виселив за кордон майже всіх членів УГГ.² І ось немов починається другий цикл арештів: розгорнули репресії проти родин членів групи.³ Може, після арешту дружин, у третьому циклі будуть брати дітей, як за Сталіна?

Автор не ставив собі за завдання каталогізувати сумні факти репресій: кого арештували, коли й за якою статтею судили.⁴ Не претендує він також і на хронологічний нарис, не говорячи вже про повну історію діяльності групи за п'ять років її існування. Проте, два питання, які собі поставив автор, не менше важні й трудні для відповіді: чому саме постала група 9 листопада 1976

---

*Ця стаття базована на довшій студії з 1980 року, співавторами якої є Ярослав Білінський (Yaroslav Bilinsky) і Т'ону Пармінг, а саме: *The Helsinki Watch Committees in the Soviet Republics: Implications for the Soviet Nationality Question*, яка була частково або вповні фінансована американською Національною радою в питаннях вивчення СРСР і Східної Європи ("which was supported in whole or in part from funds provided by the National Council for Soviet and East European Research, under Council Contract number 621-9"). Ще раз висловлюючи подяку меценатові, автор бере всю відповідальність на себе.

1. Повна назва групи: Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод.

2. На "волі", тобто фактично під адміністративним наглядом у вересні 1980 року була ще Стефанія Шабатура (див. *Herald of Repression in Ukraine*, ч. 10 [жовтень 1980], стор. 12, ч. 10-30).

3. 12 березня 1980 року була вже заарештована Ольга Гейко-Матусевич, дружина члена-засновника Миколи Матусевича. 28 серпня 1980 року її засуджено на три роки. Якийсь час Ольга Гейко вважалася активним членом УГГ. Раїса Руденко до УГГ ніколи не належала.

4. Див. Закордонне представництво Української гельсінкської групи, *Вісник Репресій в Україні*, який редагує Надія Світлична. Виходить також англійською мовою — див. примітку ч. 2, вище.

року? Що вона досягнула за ці п'ять років?

Українська гельсінкська група не постала першою. Від 12 травня 1976 року в Москві під проводом Юрія Орлова вже існувала Гельсінкська група Радянського Союзу, яку потім почали називати Московською. Після заснування УГГ порівняно швидко організувалися інші національні Гельсінкські групи: Литовська (25 листопада 1976 року), Грузинська (14 січня 1977 року) і Вірменська (1 квітня 1977 року). Заснування УГГ, може, дало певний поштовх до організації Гельсінкських груп в трьох інших республіках (другим важливим фактором було скликання конференції в Београді літом 1977 року), але твердих доказів цього немає. І далі лишається питання: чому саме постала Українська гельсінкська група так скоро після Московської.

Ані своїм складом, ані своїми меморандумами Московська гельсінкська група не йшла проти інтересів правозахисників-українців. Навпаки, з самого початку Московська група показала чимале виrozumіння до української справи. Одним із членів-засновників Московської групи був українець, колишній генерал-майор Радянської армії і завідуючий відділом кібернетики в Військовій академії ім. Фрунзе Петро Григоренко. Спершу він був відомий своєю завзятою обороною покривджених режимом кримських татарів, але чим раз більше він приєднував свій голос до оборони прав національностей взагалі, в тому числі й українців. Він успішно старався переконати академіка Андрія Сахарова шукати за розв'язкою національного питання (Сахаров до Московської групи не приступив, але його дружина, Елена Боннер, стала членом-засновником). Голова Московської групи Орлов, за національністю росіянин, був чудовим організатором і вмів співпрацювати з людьми різного переконання. Він також прихильно ставився до неросійських народів: може тому, що з примусу частину свого наукового життя провів у Вірменії, де його зробили членом-кореспондентом Академії Наук Вірменської РСР. У Московській групі було також кілька російських євреїв, які добре розуміли скрутне становище неросійських народів. Між ними були молодий вчений Анатолій Щаранський, якому спочатку відмовили у візі на виїзд до Ізраїлю, а потім навіть зробили процес за зраду "батьківщини", і старша, але дуже енергійна Мальва Ланда.

До кінця жовтня 1976 року, тобто перед заснуванням Української гельсінкської групи, Московська гельсінкська група видала дев'ять заяв-документів. Документ ч. 1 за 18 травня 1976 року був присвячений обороні Мустафи Джемілева, провідника кримських татарів; а документ ч. 9 за 12 жовтня 1976 року розглядає долю євреїв із села Ілінки, Воронізької області РРФСР. Крім того, в документі ч. 3 "Умови, в яких тримають в'язнів сумління", за 17 червня 1976 року, згадується не тільки про росіян О. Солже-

ніщина, Анатолія Марченка й Владіміра Буковського, але також про "загальновідомого діяча української культури Олександра Сергієнка",⁵ сина члена-засновника УГГ Оксани Мешко, якого в 1975-76 роках саме мучили у Владімірській тюрмі. А в документі ч. 6 "Про становище колишніх політичних в'язнів у СРСР", за 1 серпня 1976 року докладно описуються труднощі із шуканням помешкання і роботи, які зазнали після визволення з табору і Надія Світлична й, особливо, Іван Кандиба.⁶ Від 10 листопада 1976 року до 14 вересня 1979 року (після заснування УГГ) Московська група випустила ще 93 документи. З них, принаймні дев'ять були повністю або частково присвячені українській тематиці, а одинадцять — проблемам інших неросійських народів.⁷

Чому ж тоді організували Українську гельсінкську групу? Найкраще на це питання відповів сам засновник УГГ Микола Руденко. У своєму листі від 1 січня 1977 року до Андрія Зваруна й Богдана Ясеня з вашінгтонського Комітету гельсінкських гарантій для України Руденко, між іншим, писав:

Це невірно, що наша Група є секцією Московської. З москвичами ми співпрацюємо, вони активно нас підтримують, бо то справжні демократи. Але ж ми вирішили від початку не ставати в підлеглість, бо в нас є те, що не кожен росіянин зрозуміє.⁸

Що саме мав на увазі Руденко, пишучи "в нас є те, що не кожен росіянин зрозуміє"? Можна догадуватися, що на першому місці стоїть український опір шаленій русифікації 1970-их років. На

---

5. Див. Commission on Security and Cooperation in Europe, Congress of the United States, Washington, D. C. 20515, *Reports of Helsinki-Accord Monitors in the Soviet Union: Documents of the Public Groups to Promote Observance of the Helsinki Agreements in the USSR* (A Partial Compilation, edited and prepared by the Staff of the Commission., Feb. 24, 1977), стор. 17.

6. Там само, стор. 22 і далі.

7. Див. документи МГГ чч. 12 (2. XII. 1976), 28 (31. XII. 1977), 31 (2. II. 1978), 41 (15. III. 1978), 59 (20. VIII. 1978), 82 (15. III. 1979), 84 (14. IV. 1979), 99 (VIII. 1979) і 102 (14. IX. 1979). Авторитетне американське урядове джерело дає дещо інші, новіші цифри. Цитую в оригіналі: "Consistently, the Moscow Helsinki Group has reported on the situation in Ukraine: in over 30 documents the Moscow Group has noted instances of repression in Ukraine brought to its attention; many of these materials relate to participants in the Ukrainian national movement. (Documents 3, 6, 12, 13, 17, 28, 31, 47, 59, 61, 62, 67, 78, 79, 82, 83, 84, 100, 102, 132, 133, 157 and 164)". Див.: Commission on Security and Cooperation in Europe, Congress of the United States, *A Thematic Survey of the Documents of the Moscow Helsinki Group* (Based on materials by Lyudmila Alekseeva, Moscow Helsinki Group Representative. Translated and edited by the Staff of the CSCE Commission), May 12, 1981, стор. 7.

8. Копія листа зберігається в архівах видавництва "Смолоскип".

другому місці є напевно почуття жалю українців з приводу того, що уряд УРСР не було запрошено до участі в Гельсінкській конференції 1973-75 років, в наслідку чого він не підписав Заключний акт тієї конференції (в той же час були запрошені всякі малі і зовсім крихітні європейські держави, як наприклад, Люксембург, Ліхтенштайн і малесеньке Сан Маріно). Тільки українці можуть собі уявити образу українських патріотів з цього приводу (цю образу можна відчувати, прочитавши меморандум УГГ ч. 2). Потрете, Московська гельсінкська група не зайняла ніякого виразно окресленого становища в питанні самостійності України. Принаймні таке враження виникло в автора цих рядків після розмов з кількома членами Московської і республіканським гельсінкських груп, які тепер є в США, і з одним американським спостерігачем-дипломатом. Московська група, очевидно, старалася діяти в рамках радянської конституції, дух якої — а не буква — суворо забороняє якенебудь відокремлення неросійських республік. Проте, неофіційно деякі члени Московської групи і середовища Сахарова погоджувалися, що балтійці стануть незалежними за першої можливості. Стосовно ж українців, таких думок не було, й тому, неофіційно, питання самостійності України відсували на задній плян: мовляв, це справа самих українців. З цих і подібних причин, Руденко і його друзі вирішили заснувати незалежну Українську гельсінкську групу, що було завершено в листопаді 1976 року ("офіційна", але не зовсім точна дата 9 листопада 1976 року).

Які ж були наслідки виникнення Української гельсінкської групи? За п'ять літ своєї праці УГГ публікувала у самвидаві такі документи: декларацію з нагоди заснування групи, 18 меморандумів, 6 інформаційних бюлетенів; маніфест від 9 листопада 1977 року, що був написаний О. Бердником; важливу програмову статтю Юрія Литвина від квітня 1979 року і його останнє слово на суді.⁹ Я не згадую вже про видання Закордонного представництва УГГ у США. Якщо взяти найповніші видані документів УГГ за кордоном, то разом з допоміжними матеріялами дістаємо аж 64 документи, три з яких надруковано окремо.¹⁰ Принаймні в

---

9. Див. Юрій Литвин, "Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи", *Сучасність*, ч. 10, 1979, стор. 98-104; його ж "Останнє слово виголошене на судовому процесі в м. Василькові 17. XII. 1979 р.", в Закордонне представництво Української гельсінкської групи, *Юрій Литвин (Портрети сучасників)*, упорядкувала Надія Світлична (Нью-Йорк, 1980), стор. 9-27.

10. Див. Комітет гельсінкських гарантій для України, Вашингтон, *Український правозахисний рух: документи й матеріяли київської Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод*, передмова Андрія Зваруна, упорядкував Осип Зінкевич (Балтимор, і т. д.:

основних рисах населення України могло ознайомитися з цими матеріалами з Радіо Свободи, в меншій мірі з Радіо Голос Америки. Московська гельсінкська група до 7 квітня 1981 року випустила більше, ніж 164 документи.¹¹ Не зважаючи на надзвичайно жорстокі репресії, УГГ, проте, видала документів більше, ніж Литовська й Вірменська, не говорячи вже про Грузинську гельсінкську групу.

Який відгук мала діяльність Української гельсінкської групи серед населення України? В меморандумі УГГ ч. 7 за 15 березня 1977 року, в якому наводяться підсумки діяльності групи за перші чотири місяці, ми читаємо:

Сотні листів і скарг з усієї України почали надходити до членів Групи, коли люди почули про її створення. Уже це свідчить про *масштабність* правопорушень на Україні.¹²

Це дуже правдоподібно не тільки тому, що було багато порушень прав, але й тому, що радянський уряд, вважаючи Гельсінкську конференцію великим досягненням радянської дипломатії, широко розголосив про цю конференцію, навіть надрукував у *Правді* повний текст Заключного акта. В Україні люди часами навіть ставили до УГГ вимоги, які група при найкращому бажанні не могла задовольнити: наприклад, одна стара бабуся просила УГГ допомогти їй повернути її корову, яку нелегально забрали до колгоспу.

Про відгук на акції Української гельсінкської групи маємо також прецікаві докази з "Інформаційного бюлетеня" УГГ ч. 4 від листопада 1978 року. В бюлетені є резюме дев'яти прохань в'язнів, сім з яких є також адресовані до УГГ. Одна така петиція є написана Олександром Степановичем Левином, який правдоподібно є єврей. Левина знову засудили на дев'ять років і дев'ять місяців за "особливо злісне хуліганство" після того, як він уже відсидів десять літ. У своєму проханні Левин скаржиться на те, що

в-во "Смолоскип", 1978), 477 стор. (56 позицій) і той же комітет, *Інформаційні Бюлетені Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод*, упорядкував Осип Зінкевич, післяслово Ніни Строкатої (Балтимор: в-во "Смолоскип", 1981), 199 стор. (5 позицій). Разом, 61 бібліографічна позиція. Треба, проте, зауважити, що остання книжка не містить у собі "Інформаційний бюлетень" ч. 4 від листопада 1978 року, яким автор користувався в архіві Прологу. Іншими словами, включаючи два документи Литвина, які не включені до *Українського правозахисного руху...*, й "Інформаційний бюлетень" ч. 4, автор знає про 64 документи й подібні матеріали, що були випущені УГГ в УРСР.

11. Див. амер. джерело в примітці ч. 7, вище, стор. 6.

12. *Український правозахисний рух...*, стор. 111.

в таборі сторожа дуже брутално побила одного молодого хлопця. Друга петиція належить Юрієві Леонідовичу Федорову, який, судячи по прізвищу, може бути або росіянин, або українець. Третій, Володимир Іванович Шаталов, найбільш правдоподібно росіянин. Усі вони відбувають своє покарання в одному із "трудових" таборів на Україні й протестують перед УГГ проти знущання над ними. Виглядає, що, крім української інтелігенції і загального населення, про існування УГГ почули в'язні на Україні — українці й неукраїнці — і що саме останні у своїх протестах стараються дістати допомогу групи.¹³

На мою думку, найважливішим наслідком створення Української гельсінкської групи є те, що український національний рух тепер вийшов з ізоляції, що наші патріоти на батьківщині тепер спілкуються зі своїми однодумцями між іншими народами в СРСР (включно з росіянами-демократами) і з однодумцями з-поміж національних меншостей в Україні. Тим самим патріотам-українцям легше апелювати до сумління західного світу, особливо до західних ліберальних кіл. Даю кілька прикладів. Перед тим, як Микола Руденко рішився заснувати УГГ, він познайомився з провідниками правозахисного руху в Москві, зокрема з генералом Петром Григоренком, академіком Андрієм Сахаровим і вченим-фізиком Валерієм Турчином. Перший написав передмову до публіцистично-політичної праці Руденка *Економічні монолози*, над якою Руденко працював ще з 1964 року, другий і останній були його консультантами в науці. Коли восени 1973 року Турчин заснував радянський відділ Міжнародної Амнесії, Руденко вступив в його члени (на жаль, не знаємо точно, коли). Поміж іншими, членом відділу був також Юрій Орлов. Не диво, що в 1976-77 роках відносини між Орловом і Руденком вийшли такі добрі: вони вже були знайомі зі спільної роботи в Міжнародній Амнесії й обидва належали до кола академіка Сахарова. Зв'язки ж Сахарова з закордонною пресою стали в пригоді Руденкові особисто й УГГ загалом. Покищо також не дуже відомо в українських колах, що членами УГГ є росіянин, лікар і дослідник у галузі медичних наук Володимир Малинкович і єврей, телевізійний інженер Йосип Зісельс. Обидва вони є патріотами України.

На кінець, дозвольте зацитувати кілька уривків з вдумливої статті Юрія Литвина. Читаючи ці думки, бачимо наглядно, яку велику еволюцію перейшов український рух з часів появи *Українського вісника* в 1970-74 роках — він вийшов на ширші води. Литвин пише:

---

13. Див. також Bilinsky & T. Parming, "Helsinki Watch Committees in the Soviet Republics: Implications for Soviet Nationality Policy", *Nationalities Papers*, vol. IX, no. 1 (Spring 1981), стор. 6-7.

Українська [гельсінкська] група керується в своїй діяльності правовими принципами, вираженими в Загальній декларації прав людини, Декларації прав народів і націй, ратифікованих більшістю держав світу, а також Заключним актом Гельсінкських угод, підписаним 35-ма країнами світу. В своїй правозахисній діяльності українська група Гельсінки не виключає національне питання. Зокрема українське, яке не розв'язала ні "Великая Октябрьская социалистическая революция", ні шестидесятирічне панування "власти советов" на Україні. Питання національного самовизначення є найактуальнішою проблемою в житті українського суспільства.

Виключивши цю проблему зі сфери своєї діяльності Українська правозахисна група втратила б своє національне і соціальне обличчя і не змогла б по-справжньому виконувати своїх правозахисних функцій.

Захист прав [і] свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту.

Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного й неофіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу соціальну та особисту.

Так само група буде вести боротьбу проти будь-яких проявів національної ворожнечі в Українській РСР. [...]

Правозахисний рух на Україні є однією з провідних ланок міжнародного правозахисного руху, і його члени зроблять все від них залежне, щоб і надалі цей рух був інтернаціональний по своїй суті, при цьому не втрачаючи ні своїх національних особливостей, ні свого національного обличчя.¹⁴

На мою думку, в останньому абзаці бачимо, як на долоні, квінтесенцію Української гельсінкської групи.

---

14. Литвин, "Правозахисний рух на Україні...", *Сучасність*, ч. 10, 1979, стор. 103, 104.

П'ЯТЬ РОКІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ МУЖНОСТІ

ЗАЯВА КЕРІВНИКА ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА
У ЗВ'ЯЗКУ З ЇЇ П'ЯТИРІЧЧЯМ

9 листопада цього року Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод (Українська гельсінкська група — УГГ) відзначає п'ятиріччя свого існування.

1. Створення групи

Оскільки Українська гельсінкська група народилася через півроку після створення Московської гельсінкської групи, вона могла скористатися з досвіду цієї останньої. Відомий український поет і письменник-філософ Микола Руденко, який був ініціатором створення Української групи, мав особистий досвід правозахисту, як член Московської групи "Амнесті". Формуючи Українську гельсінкську групу, він уважно вивчив роботу Московської: багато розмовляв з Юрієм Орловим, Валентином Турчином, Петром Григоренком та іншими її членами, а також з академіком Андрієм Сахаровим. Він не лише спостерігав методи роботи Московської групи, а й сам приймав участь у ній. Все це, а також рішуча підтримка Московської групи, яка на той час вже здобула міжнародне визнання, допомогло Українській групі швидко зміцніти.

Але то були єдині сприятливі обставини. Далі ж, як і передбачалося, почалися труднощі, долати які ні в кого було навчитися. Ці труднощі випливали з того, що український народ протягом сторіч не мав своєї національної держави.

Сучасна так звана Українська Радянська Соціалістична Республіка — це не більше, як бюрократична ієрархія наглядців над цілковито безправним народом. До того ж, цей народ є дезорганізований і паралізований постійним страхом. Наш народ зазнав великих втрат: масове звіряче знищення людей під час так зва-

---

Скорочений текст заяви, яку зложив автор з нагоди п'ятиріччя створення УГГ Американській комісії в справах безпеки та співпраці в Європі, посольствам усіх країн-учасниць Гельсінкських домовлень та Міжнародній гельсінкській асоціації.

ного розкуркулювання, штучний голод початку тридцятих років, передвоєнний сталінський терор 1930-40-их років, війна з Німеччиною, придушення українського повстанського руху німецькими і радянськими військами коштували українському народові не менше як 17 мільйонів людських жертв. Кожний четвертий мешканець України загинув.

В Україні, як і в усій радянській державі, існують тільки організовані кошари, в які людей заганяють, ніби худобу — чередою, щоб було зручніше наглядати за ними. Вирватися з таких кошар, а тим більше згрупуватися без дозволу погоничів бюрократичної держави може собі дозволити дуже мало людей. Тим більше, що КГБ систематично очищає суспільство від таких сміливців. Останню чистку в Україні, від якої потерпіло молоде покоління української інтелігенції, було проведено на початку 1970-их років, себто незадовго до створення Української гельсінкської групи.

Під враженням від цієї чистки дехто відійшов від активної діяльності, але сміливіші почали шукати нових шляхів легальної опозиції. Гельсінкський рух здавався відповідною формою для цього. У цих умовах треба було кількох ініціативних, хоробрих людей, щоб організувати оборону своїх прав з твердістю, без "каяття", не боячись терору. Бо кожне "каяття" деморалізує потенційну опозицію, вбиває віру в можливість успішної боротьби.

Під тим кутом добирався склад групи та розроблялася програма її дій. З першого документу група підкреслювала, що вона не є політичною організацією, що вона є легальною правозахисною групою. У засновницькій декларації записано: "У своїй діяльності група керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами". "Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською радою". Там же було подано повний список членів групи і вказано їхні домашні адреси. Отже, не було нічого нелегального, нічого небезпечного для держави. Проте це було зроблено за ініціативою окремих осіб без партійно-державного дозволу. А це влада вважає небезпечним.

2. Початок війни

Відразу ж після публічного повідомлення про створення групи — вночі на 10 листопада 1976 року — банда "невдомих" погромників влаштувала напад на помешкання Миколи Руденка. Каміння та уламки цегли полетіли у вікна. "Обстріл" тривав майже півгодини. Уламком цегли пошкодили руку однієї з двох жінок, що

були в помешканні — тоді 70-річної Оксани Мешко. Міліція, яку викликали телефоном, не поспішала, а приїхавши, поставилася до події байдуже. Винуватців нападу, як і слід було чекати, не знайшли.

Такий початок нічого доброго не віщував. Незабаром членів-засновників групи стали викликати до КГБ для попередження.

На початку грудня почалися обшуки та вилучення. Конфіскували машинописні тексти, книги, чистий і копіювальний папір, друкарські машинки, фотознімки і фотоапарати, магнетофони, магнетозаписи, вирізки і виписи з газет, журналів, у тому числі радянських, гроші (готівку та ощадні книжки), різні документи, серед них попередні судові вироки, копії скарг і заяв у різні партійні, державні, судові і слідчі органи, відповіді на них і т. п. Фактично це були не узаконені обшуки, а грабунки. Після обшуку родина часом не мала за що купити хліба. Членів групи та людей, близьких до неї, виганяли з праці.

На початку лютого (4-5) були зроблені перші арешти. Заарештовано керівника групи Миколу Руденка та одного з найактивніших її членів Олексу Тихого. Під час обшуку намагалися підкинути Руденкові валюту і порнографію, а Тихому — зброю. Обидві провокації цього разу не вдалися.

Група протиставилася цій сваволі твердістю в обороні прав людини і параграфів Гельсінкського Заключного акта, розкриттям порушень останнього, широкою гласністю, особистою мужністю і безкомпромісністю. Один за одним виходили її правозахисні документи. Нерідко ту саму працю доводилося повторювати, бо документи групи перехоплювали КГБ та міліція під час уваги згадуваних обшуків-грабунків.

Репресії зростали. Частішали напади "невідомих" хуліганів. Знову почалися загадкові вбивства. На додачу до раніше нерозкритих звірячих убивств мистців В. Палецького та Алли Горської, відбулося вбивство маляра В. Кондратишина. Загадкові вбивства не припиняються і в наступні роки. Убили в їхньому домі священика П. Горгулу з дружиною. Замордували в катівнях КГБ письменника Гелія Снегирьова. Знайшли повішене на дереві тіло популярного українського композитора В. Івасюка із слідами тортур. У селі Погреби під Києвом вчинив самогубство член групи історик Михайло Мельник, зацькований жорстокими переслідуваннями влади. В Івано-Франківську симулювали самогубство затриманого прокуратурою одного з найактивніших учасників Українського національного фронту (УНФ) Івана Мандрику. Багатьом членам групи загрожували телефоном нагадуванням про випадки побоїв і вбивств.

Але група продовжувала свою діяльність, яка набувала дедалі ширшого розголосу. Почали надходити листи з усіх кінців

України і навіть з інших територій СРСР. Кількість листів зростала. До членів групи почали приходити і приїжджати відвідувачі, які хотіли особисто розповісти про порушення прав людини і дістати пораду.

У відповідь на це влада посилила арешти та судовий терор. У квітні 1977 року заарештували ще двох членів групи Миколу Матусевича та Мирослава Мариновича, наприкінці того самого року — Левка Лук'яненка. Особливо посилилися арешти після Београдської наради і в передолімпійські та олімпійсько-мадрідські роки (1978-1980). Якщо перед тим за два роки (1977-1978) було заарештовано 7 членів групи (Руденка, Тихого, Мариновича, Матусевича, Лук'яненка, П. Вінса, Й. Зісельса), у 1979-1980 роках заарештували 16: В. Овсієнка, О. Бердника, П. Січка, В. Січка, Ю. Литвина, М. Горбала, В. Стрільцева, П. Розумного, В. Калиниченка, Я. Лесіва, О. Гейко, З. Красівського, В. Чорновола, І. Сокульського, В. Стуса, О. Мешко.

Натиск такої сили група змогла витримати тільки завдяки безперервному надходженню свіжих сил. За ці роки до групи ввійшло 19 нових членів, а також утворилася табірна група.

Совети, впевнившись, що делегації західних країн несхильні псувати стосунків з СРСР через якихось "дисидентів", запустили каральну машину на повну потужність.

3. Судова сваволя

Широко відомо, що на політичних процесах, що провадить радянський суд, немає ніякого правосуддя. Людину, яку заарештували органи КГБ, обов'язково засудять. Гельсінкців судили головно за "антирадянську діяльність" та за "розповсюдження наклепницьких вигадок, які порочать радянський суспільний та державний лад".

За п'ять років свого існування УГГ розповсюдила декілька сот правозахисних документів, і в жадному з них немає навіть окремих фактів, у правдивості яких вона не була б певна. Не зважаючи на це, розглянуті на судах документи групи було визнано наклепницькими, хоча за характером багатьох із них суд навіть не був кваліфікований давати їм оцінку.

Щоб замаскувати грубі фальсифікації, до яких суд мусить вдаватися, щоб ухвалити неправосудний вирок, доводиться йти на відкрите грубе порушення не тільки міжнародних, але навіть своїх власних, радянських законів. Поетові Василеві Стусові, наприклад, відмовили в останньому слові. Суд ніяк не реагував на заяву Стуса, що до нього вживали фізичні тортури.

Явно грубі порушення законів — це Ахіллесова п'ята кожного політичного процесу. Викриваючи ці порушення, група щоразу

приковувала суд до ганебного стовпа. Тоді суди почали "ховатися" від об'єктивних слухачів. Судові зали заздалегідь заповнюють публікою, підбраною з КГБ, щоб заявити родичам і друзям підсудних, що в залі немає вільних місць. Суди починають провадити всупереч законіві, не за місцем "скоєння злочину" і не "за місцем проживання більшости свідків", а якомога далі від місця проживання підсудних, від адміністративних і культурних центрів, де підсудних ніхто не знає, а, отже про них можна розпускати будь-які плітки. Саме з таких міркувань Руденка і Тихого судили не в Києві і навіть не в Донецьку, а в глухому шахтарському селищі Дружківка, Матусевича і Мариновича в містечку Васильків. Лук'яненко, який безвиїздно жив під міліційським наглядом у Чернігові, вивезли на суд до міста Городня — за сотню кілометрів від Чернігова. Родичів не повідомили про місце і час суду, хоч за законом були зобов'язані це зробити. Очевидно, щоб краще затримати в таємниці те, що відбувається на "відкритому" політичному процесі, останніми роками суди вже не дотримують навіть зовнішніх вимог закону.

4. Кримінальні обвинувачення правозахисників

Як не ховалися суди від ока громадськості, група знаходила засоби викриття неправосудних вироків за легальну правозахисну діяльність. Лютуючи, влада поширювала терор, дедалі частіше вдаючися до ганебних фальсифікацій. Часто замість брехливих політичних обвинувачень за допомогою провокацій, підробок і фальшивих свідчень фабрикували кримінальні справи, що обвинувачували в злочинах, які принижують честь і гідність людини: в спробі зґвалтування, хуліганстві, опорі владі, дармоїдстві, зберіганні зброї.

За такими брехливими обвинуваченнями засуджено членів групи: В. Овсієнка, П. Розумного, Ю. Литвина, М. Горбала, В. Чорновола, В. Стрільцева, Я. Лесіва, П. Вінса. Таким чином, 30% від загальної кількості засуджених членів групи (8 з 24) засудили за обвинувачення у вигаданих кримінальних злочинах.

Вступ радянських військ до Афганістану та дальший агресивний курс радянської зовнішньої політики неминуче тягне за собою нові чистки радянського суспільства, дальше розширення і посилення репресій. Особливу лютість викликає у влади Гельсінкський рух та пов'язаний з ним національний рух. Щодо учасників цього руху провадиться відвертий геноцид.

5. Політика фізичного винищення опозиції

Ця політика виникла не сьогодні. Фізично винищено полонених і добровільно роззброєних учасників повстанського руху в

Україні. Одних розстріляли, інших засудили на неймовірні терміни, і вони загинули в людино-вимищувальних концентраційних таборах. Тих же, хто випадково залишився живий, після відбуття їхніх термінів, засуджують поновно, і вони знову опиняються в ув'язненні. Ось уже 35-ий рік перебуває у таборі повстанець Данило Шумук. Незабаром мине 30 років, відтоді як опинився в неволі Юрій Шухевич. Його засуджують уже втретє — до 10 річних термінів тільки за те, що він відмовляється засудити свого батька.

Така сама політика фізичного винищення проводиться й щодо правозахисників. Тяжко хворого інваліда Другої світової війни Миколу Руденка, якому тоді було 56 років, засудили до 12 років таборів і заслання, — що явно розраховано на його смерть у неволі. Аналогічне становище в його тяжко хворого друга, тоді 50-річного Олекси Тихого. 10 років табору особливого режиму очевидно розраховані, щоб його знищити. Засудження до таборів особливого режиму — це свідоме винищення. Ось у такі табори послали 7 з 24 засуджених членів групи, майже третину. І послали туди якраз самих літніх і тяжко хворих: Тихого, Лук'яненка, Калитиченка, Бердника, Сокульського, Стуса, Кандибу. З них тільки Бердника засуджено до 6 років, решта дістали максимальні терміни — 10 років.

Такий самий розрахунок на смерть у неволі видно також у присуді членові групи Оксані Мешко. Експерти з КГБ напевно вважають, що 5 з половиною років тюрми та заслання — достатній термін для 76-річної жінки, яка перед тим перейшла 10-річну "обробку" у сталінсько-беріївських таборах.

Молодим іноді дають менші терміни, але відразу ж ставлять перед альтернативою: або "перевиховатися", або провести все життя по тюрмах, таборах, психушках. В'ячеслава Чорновола вже після останнього вироку (5 років суворого режиму), який йому винесли перед самим закінченням попереднього 9-річного терміну, попередили з КГБ, що, коли він не "заспокоїться", то його засудять ще раз — на цей раз за політичним обвинуваченням у "наклепі" чи "пропаганді".

6. Злочинне використання медицини, особливо психіатрії, з політичною метою

Зі злочинним використанням психіатрії Українська гельсінкська група зіткнулася вже в перші дні свого існування. Чиновники з КГБ старалися завербувати до своєї таємної агентури київського лікаря Михайла Ковтуненка. Він відмовився. Йому погрозили: не погодитися — буде гірше. "Ми до вас ключі доберемо". Він повідомив про це групу. Ковтуненко письмово заявив, що чекає на арешт за якимсь фальшивим обвинуваченням. І, дійсно, його обви-

увували в хабарництві й заарештували. Але не було чим підтвердити обвинувачення, і суд ухвалив послати його на примусове лікування до спеціальної (тюремної) психіатрички.

Тепер, після майже чотирирічної розслідувальної діяльності Ділової комісії у справах розслідування зловживань психіатрією з політичною метою, після приїзду на Захід доктора-психіатра М. Войханської, поетеси Н. Горбаневської, робітника В. Файнберга, математика Л. Плюща, генерала П. Григоренка, робітника В. Борисова, консультанта Ділової комісії лікаря-психіатра А. Волошановича вже мало хто сумнівається в тому, що Радянський Союз широко вживає психіатричний терор проти правозахисників. Але в той час навіть багато західних правозахисників сумнівалися в таких повідомленнях. Однак, група продовжувала доводити свою правоту і може саме через це першим лікарем-психіатром, який виступив з викриттям психіатричної сваволі, був киянин Семен Глузман, а останнім консультантом Ділової комісії — харків'янин Анатолій Корягін. Психіатричний терор викрито, але не припинено.

Використовують не тільки психіатрію. Письменника Гелія Снегірьова катували і замордували за допомогою лікарів, що вживали для цього медичні засоби. Українська гельсінкська група розголосила цей факт, оприлюднивши щоденникові записи письменника, які він зробив у катівнях КГБ, що називаються лікарнями та науковими інститутами.

7. Переслідування родин правозахисників

Посилився терор і проти родин правозахисників. Навесні 1978 року було засуджено члена групи Миколу Матусевича, а невдовзі заарештували і його дружину Ольгу Гейко, що наважилася замінити чоловіка в Українській гельсінкській групі. Наступного удару зазнала родина Стефанії і Петра Січків. Петро Січко та його старший син Василь вступили до Української гельсінкської групи. За цей "злочин" родини виключили з Київського університету і призвали до війська другого сина Січка Володимира. Обурений юнак на знак протесту відмовився від радянського громадянства та від служби у війську. За це його заарештували і засудили на 3 роки табору. Стефанія Січко-Петраш сміливо вступила у боротьбу за скасування неправомірних вироків чоловікові та синам. За це їй також погрожують арештом.

Цього року дійшла черга і до дружини керівника групи Миколи Руденка, який перебуває зараз в ув'язненні, Раїси. Раїса Руденко була моральною опорою в свого чоловіка в протистоянні сваволі. Ось цю опору й забрали: може, це допоможе зламати стійкість борця. Адже тепер йому можна запропонувати два визволення за одну... зраду. За останніми відомостями суд над

Раїсою Руденко відбувся в умовах найсуворішої таємниці на початку вересня. Її засудили за "антирадянську пропаганду" до 5 років табору суворого режиму і 5 років заслання.

8. Підсумки війни

КГБ досяг очевидної перемоги. Всі оголошені члени Української гельсінкської групи в могилі або в тюрмах, у таборах, у засланні, в "психушках" чи у вигнанні в еміграції. На волі залишилося всього кілька неоголошених членів групи. КГБ ізолювало всіх, хто в нього на підозрі як потенційних реставраторів групи. Всіх їх було попереджено, що, коли хтось з них відкрито заявить себе членом групи, того негайно заарештують і віддадуть під суд. Такою є КГБівська "перемога".

Але влада зазнала величезної моральної поразки. Жаден з членів групи та близьких до них людей не визнав себе винним, не "покаявся". Ніхто не погодився написати навіть прохання про помилування (без "каяття").

Група, працюючи в надзвичайно важких умовах, зробила величезну роботу, викривши велику кількість порушень прав людини, гуманітарних статей Гельсінкського Заключного акта і національних прав українського народу. Правдиве слово групи навіть у тих ненормальних умовах поширення інформації, які існують на Україні, дійшло до широких мас народу. В результаті група почала діставати дедалі більше й більше листів з різних кінців України. Найсміливіші приставали до групи, ставали її постійними кореспондентами. А коли для групи настали найтяжчі часи, її поновили нові члени. Ось показові цифри. У день свого заснування група налічувала 10 членів. А зараз тільки в таборах, тюрмах, на засланні, у "психушках", у вимушеній еміграції 34. За 5 років група зросла більше, ніж утричі. А є ж іще й неоголошені члени. Вони не зламалися і не пішли в підпілля. Вони, як і раніше, вірні загальним принципам Гельсінкського руху: жадного підпілля, жадного терору. Тому легальність, вірність правді фактів, гласність в обороні прав людини, у боротьбі за волю, за право українського народу на самостійне державне існування. Група стала фактором національно-визвольної боротьби українського народу, його боротьби за право людини вільно жити на своїй землі.

Група стала також фактором міжнародного життя. Гельсінкський рух за 5 минулих років поширився на всю Європу, США і Канаду, було створено Міжнародну гельсінкську асоціацію. Цьому сприяла також і діяльність Української групи. Вона зараз у тяжкому становищі, але її не розгромлено, як заявляють її супротивники. Розгромлений той, хто втратив віру в можливість дальшої боротьби. А ми її не втратили. Усі члени групи, оголошені та не-

оголошені, одностайно заявляють: "Існування групи рівнозначне нашому життю, нашому праву мислити, творити, висловлювати свої погляди" (Меморандум групи, осінь 1979 року).

Групу не розгромлено. Вона відступила для того, щоб проаналізувати досвід і знайти нові, відповідніші до сучасних умов форми легальної боротьби за ті самі ідеали.

У цій боротьбі ми розраховуємо на міжнародну допомогу. Ми, природно, не думаємо, що світова громадськість мусить діяти за нас, відгукуючись на кожну протиправну дію радянської влади. Навпаки, ми певні, що розвиток правової свідомості рідного народу — це наша справа. Саме тому "ми сповнені рішучістю довести свою нерівну боротьбу до кінця, у щирій вірі, що воля народна раніше чи пізніше встановить веління **права** у всіх сферах думки, творчості та дій" (Меморандум ч. 7, від 15 березня 1977 року).

Але ми також знаємо, що захистити Гельсінкські ідеали, діючи ізольовано, неможливо. Потрібні міжнародні зусилля. Насамперед, треба, щоб країни, учасниці Гельсінкської конференції, прийняли "Деклярацію про право громадського контролю за виконанням Гельсінкського Заключного акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі" (див. нижче поданий проєкт Деклярації).

Прийняття такої декларації, навіть, якщо СРСР і залежні від нього країни не підпишуть її, буде сильною зброєю пропаганди в руках правозахисників і вільних держав, створить сприятливий моральний клімат для розвитку могутнього Гельсінкського руху.

Ми віримо в перемогу добра, правди та справедливості. Члени Української гельсінкської групи Олекса Тихий і о. Василь Романюк у листі з жажливого табору особливого режиму пишуть про майбутнє України, яким вони його уявляють.

"Україна повинна стати незалежною, демократичною, духово багатою, матеріально забезпеченою, з високим рівнем освіти, науки і культури, національної за суттю, змістом і формою.

Кожна людина, група людей, підприємство, село, кожна територіяльна одиниця повинні мати можливість вільно і необмежено користуватися громадянськими, соціальними й політичними правами — собі на користь і без шкоди для інших. Щоб Україна жила в згоді і дружбі з усіма державами світу, обмінювалася з усіма народами матеріальними, науковими й культурними надбаннями. Щоб Україна щедро й гостинно могла приймати в себе громадян усіх країн світу, а її громадяни могли відвідувати країни всіх континентів. Щоб громадян виховувала родина, школа, церква, суспільство, а не вулиця, концтабір, тюрма".

Українська гельсінкська група бореться саме за таку Україну методами легальної опозиції. Тому жорстокі і безпричинні удари,

які зазнають радянські Гельсінкські групи, можна пояснити тільки одним: СРСР готується до великої агресивної війни. Тільки потенційно агресивні уряди нещадно придушують опозицію в своїй країні, не рахуючися з жадними законами. Війну можна відвернути тільки, якщо всі держави-учасники нарад у справі безпеки та співпраці в Європі суворо додержуватимуться проголошених там принципів, беззастережно виконуватимуть Гельсінкські домовленості.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод за пропозицією кількох ув'язнених членів-засновників групи пропонує провести тривалу міжнародну кампанію "За мир шляхом беззастережного виконання Гельсінкських угод". У межах цієї кампанії, як її перший етап, треба домогтися визволення з ув'язнення всіх учасників гельсінкського руху і проголошення Деклярації про право громадського контролю за виконанням Гельсінкського Заключного акта.

Ми звертаємося:

- до Європейського парламенту, до урядів і парламентів держав, що підписали Гельсінкський Заклучний акт, передусім до уряду США,
- до Міжнародної гельсінкської асоціації і до правозахисних організацій вищезгаданих країн, особливо до Американського гельсінкського комітету, до німецької Menschenrechte і до Норвезького гельсінкського комітету,
- до профспілок, молодіжних і жіночих організацій і партій, які обстоюють принципи свободи, демократії, захисту прав людини,
- до всіх чесних людей світу:

Підтримайте наші пропозиції практичними діями! Вимагайте припинення підготовки агресії!

Петро Григоренко

ДЕКЛЯРАЦІЯ

ПРО ПРАВО ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ЗАКЛЮЧНОГО АКТА ТА ПРО НЕДОПУСТИМІСТЬ КАРНОГО Й АДМІНІСТРАТИВНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА УЧАСТЬ У ТАКОМУ КОНТРОЛІ

Виходячи з того, що в мирі й безпеці зацікавлене все населення Землі, особливо малі народи та держави;

Враховуючи, що Гельсінкський Заключний акт, який підписали уряди всіх країн Європи, Канади і США саме з такою метою, може надійно служити їй тільки за цілковитого і безумовного додержання всіх його статей;

Беручи до уваги, що згаданий Акт, з одного боку, не містить якихось секретних статей і секретних додатків до нього, що створює сприятливі умови для контролю за його виконанням з боку осіб, не причетних до державного апарату, а з другого — накладає на учасників стільки зобов'язань, що стежити за його виконанням без участі широких шарів громадськості просто неможливо;

Відзначаючи, що народна ініціатива вже знайшла форми участі громадськості в такому контролюванні, створивши так звані Гельсінкські групи;

Зважаючи на те, що державна влада в більшості країн не сприяє розвитку цієї ініціативи, а в ряді країн перешкоджає її розвитку, застосовуючи жорстокі карні та адміністративні репресії проти учасників Гельсінкських груп та їхніх родин;

Мадридська нарада країн, які підписали Гельсінкський Заключний акт, вважає за необхідне проголосити таке:

1. Усі громадяни країн-учасниць Гельсінкської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, незалежно від раси, статі, етнічного походження, релігійної чи партійної приналежності, мають право і покликані — з особистої ініціативи, на позапартійному ґрунті і без спеціального на те дозволу державного апарату — перевіряти хід виконання Заключного акта та повідомляти про наслідки такої перевірки урядові своєї країни, як і будь-якому іншому урядові країни-учасниці, всім або окремим громадським групам Гельсінкі, як усередині країни, так і за її межами, а

Текст декларації, що її Закордонне представництво УГГ запропонувало схвалити Мадридській конференції. — Ред.

також на свій розсуд надавати документи Гельсінкських груп широкій громадській гласності будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

2. Уряди країн-учасниць Гельсінкської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі і будь-які органи цих держав не мають права переслідувати громадян своєї країни в карному чи адміністративному порядку за те, що вони особисто беруть участь у перевірці Заключного акта або є членами таких родин. Згідно з цим, усі уряди країн-учасниць Гельсінкської наради з питань безпеки і співпраці в Європі з'обов'язані негайно звільнити з ув'язнення, повернути з заслання та вимушеної еміграції всіх членів Гельсінкських груп та близьких до них комітетів, комісій, ред-колегій, окремих авторів і авторських колективів; перевірити всі виявлені Гельсінкськими групами факти порушень Заключного акта й усунути ці порушення; оголосити загальну політичну амністію.

3. Надалі уряди країн-учасниць зобов'язані негайно перевіряти всі виявлені Гельсінкськими групами порушення Акта й вживати невідкладних заходів, щоб їх усунути.

Державам-учасникам створити на паритетних засадах між-державний контрольний орган, на який покласти перевірку тих порушень Акта, яких після виявлення громадськими контрольними групами, сама держава-порушник не усуває.

*Закордонне представництво
Української гельсінкської групи*

СКЛАД ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ

Хронологічний список арештів членів Української гельсінкської групи

ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТИХИЙ

член-засновник групи

проф.: учитель

дата нар.: 31. I. 1927 р.

арешт: 4. II. 1977 р. в с. Іжевка Донецької обл. Також політ-в'язень у 1957-64 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: ССРСР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ РУДЕНКО

керівник-організатор групи

проф.: письменник

дата нар.: 19. XII. 1920 р.

арешт: 5. II. 1977 р. у Києві

стаття: 62, ч. 1 КК УРСР

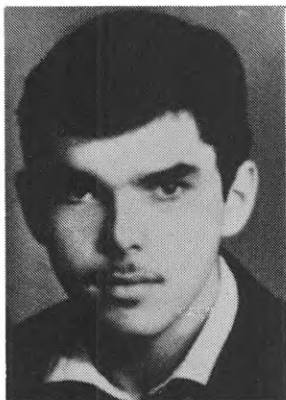
вирок: 7 років табору суворого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: Мордовская АССР, 431200

Теньгушевский р-н
пос. Барашево, учр. ЖХ-385/3-5.

Влітку переведений до Пермської області.

МИРОСЛАВ ФРАНКОВИЧ МАРИНОВИЧ

член-засновник групи
проф.: інженер
дата нар.: 4. I. 1949 р.

арешт: 23. IV. 1977 р. у Києві
стаття: 62, ч. 1 КК УРСР
вирок: 7 років табору суворого
режиму та 5 років заспання

адреса: В таборі: СССР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-2.

Від весни 1981 р.: Татарская АССР, 422950

г. Чистополь, учр. УЭ-148, ст. 4
(тюрма).

МИКОЛА ІВАНОВИЧ МАТУСЕВИЧ

член-засновник групи
проф.: незакінчена вища освіта
за фахом історика
дата нар.: 19. VII. 1947 р.

арешт: 23. IV. 1977 р.
стаття: 62, ч. 1; 206, ч. 2 КК УРСР
вирок: 7 років табору суворого
режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі:

СССР, 618810

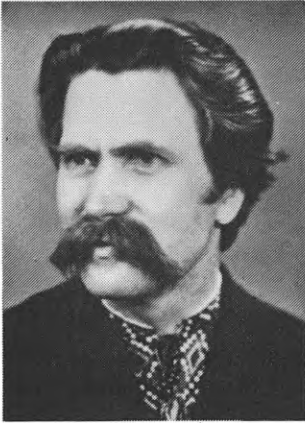
Пермская обл., Чусовской р-н
ст. Всехсвятская, учр. ВС-389/35.

Від 5. X. 1980 р.: Татарская АССР, 422950

г. Чистополь, учр. УЭ-148, ст. 4
(тюрма).

ЛЕВКО ГРИГОРОВИЧ ЛУК'ЯНЕНКО

член-засновник групи
проф.: юрист
дата нар.: 24. VIII. 1928 р.

арешт: 12. XII. 1977 р. в Чернігові. Також політв'язень у 1961-76 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: СССР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

ПЕТРО ГЕОРГІЙОВИЧ ВІНС

член групи від квітня 1977 р.
проф.: студент
дата нар.: 1. V. 1956 р.

арешт: 15. II. 1978 р. у Києві

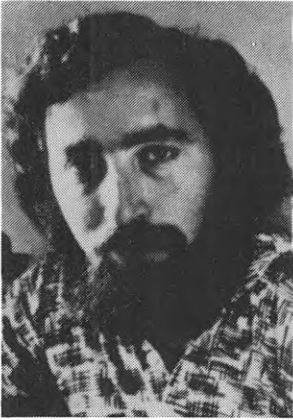
стаття: 214 КК УРСР

вирок: 1 рік табору загального режиму

адреса: В таборі: Рівенська обл., потім Сумська обл.

Від червня 1979 року перебуває в США.

ЙОСИП САМІЙЛОВИЧ ЗІСЕЛЬС

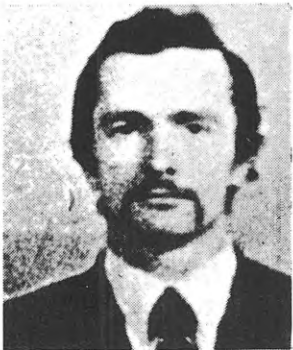

член групи від 1977 р.
проф.: інженер
дата нар.: 2. XII. 1946 р.

арешт: 8. XII. 1978 р. у Чернівцях
стаття: 187¹ КК УРСР
вирок: 3 роки табору посиленого
режиму Мав бути звільнений
8. XII. 1981 р.

адреса: Дружини: УРСР, 274029
м. Чернівці
вул. Гайдара, 9, кв. 23.

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ ОВСІЄНКО

член групи від березня 1977 р.
проф.: учитель української мови
та літератури
дата нар.: 1949 р.

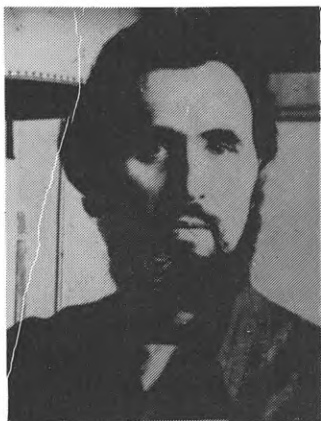
арешт: 8. II. 1979 р. у селі Леніно
Радомишльського р-ну Житомир-
ської обл. Також політв'язень у
1973-77 рр.

стаття: 188¹, ч. 2 КК УРСР
вирок: 3 роки табору суворого режиму
адреса: В таборі: УРСР, 332006
м. Вольнянське, Запорізька обл.
уст. ЯЯ-310/55-3-20

арешт: За кілька місяців до кінця строку перевезено до Жито-
мирського КГБ

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР, що передбачає покарання до 10 років
табору особливого режиму і 5 років заслання. Учаси в слід-
стві не бере.

ОЛЕКСАНДЕР ПАВЛОВИЧ БЕРДНИК

член-засновник групи

проф.: письменник

дата нар.: 25. XI. 1927 р.

арешт: 6. III. 1979 р. у Києві. Та-

кож політв'язень у 1949-55 рр.

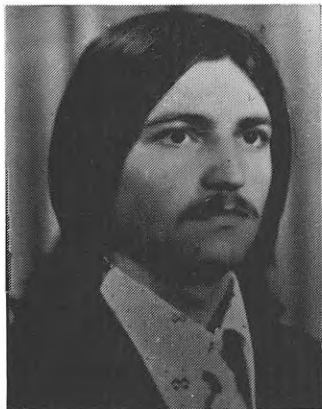
стаття: 62, ч. 1 КК УРСР

вирок: 6 років табору особливого режиму та 3 роки заслання

адреса: В таборі: СССР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36.

ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ СІЧКО

член групи від квітня 1977 р.

проф.: студент

дата нар.: 22. XII. 1956 р.

арешт: 5. VII. 1979 р. в с. Долина Івано-Франківської обл.

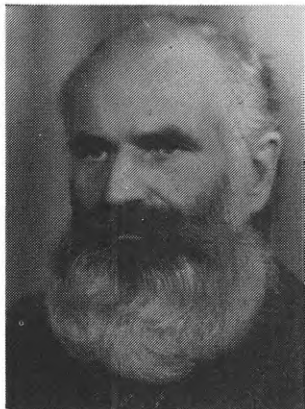
стаття: 187¹ КК УРСР

вирок: 3 роки табору посиленого режиму

адреса: В таборі: УРСР, 257000

м. Черкаси, уст. ЕЧ-325/62-52.

ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ СІЧКО

член групи від квітня 1977 р.
проф.: економіст
дата нар.: 18. VIII. 1926 р.

арешт: 5. VII. 1979 р. в с. Доли-

на Івано-Франківській обл. Також політв'язень у 1947-57 рр.

стаття: 187¹ КК УРСР

вирок: 3 роки суворого режиму

адреса: В таборі: УРСР

м. Брянка-6 Ворошиловградської обл.
уст. УЛ-314/11-3.

ЮРІЙ ТИМОНОВИЧ ЛИТВИН

член групи від травня 1978 р.
проф.: поет, журналіст
дата нар.: 1934 р.

арешт: 6. VIII. 1979 р. Також політв'язень у 1953-55, 1955-65,
1974-77 рр.

стаття: 188¹ КК УРСР

вирок: 3 роки табору суворого режиму

адреса: В таборі: УРСР

м. Буча Київської обл., уст. ЮА-45/85.

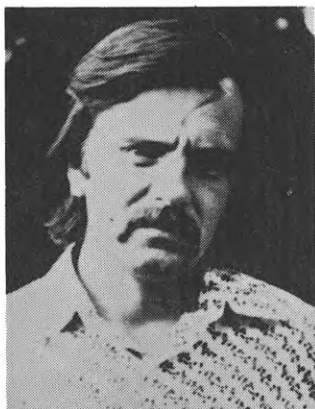
ПЕТРО ПАВЛОВИЧ РОЗУМНИЙ

член групи від жовтня 1979 р.
проф.: учитель англійської мови
дата нар.: 7. III. 1926 р.

арешт: 8. X. 1979 р. в Дніпропетровському
стаття: 222 КК УРСР
вирок: 3 роки табору загального режиму
Звільнений достроково в 1980 році.

МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ГОРБАЛЬ

член групи від 1978 р.
проф.: композитор, поет
дата нар.: 6. V. 1941 р.

арешт: 23. X. 1979 р. у Києві
стаття: 117, 188 КК УРСР
вирок: 5 років табору суворого режиму
адреса: В таборі: УРСР, 329222
с. Ольшанське Миколаївської обл.
уст. ІН-316/53-8-81.

ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ СТРІЛЬЦІВ

член групи від квітня 1977 р.
проф.: учитель англійської мови
дата нар.: 13. I. 1929 р.
арешт: 25. X. 1979 р. в с. Долина

Івано-Франківської обл. Також політв'язень у 1944-54 рр.
стаття: 196 КК УРСР
вирок: 2 роки табору суворого режиму
Мав бути звільнений 25 жовтня 1981 року.

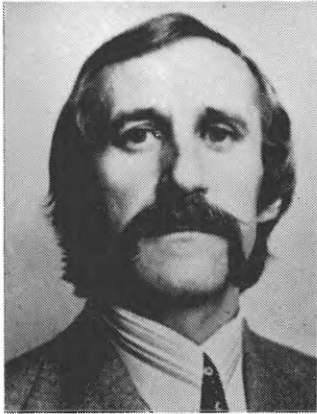
ЯРОСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ ЛЕСІВ

член групи від вересня 1979 р.
проф.: учитель фізкультури
дата нар.: 1945 р.

арешт: 15. XI. 1979 р. в с. Боле-
хів Івано-Франківської обл. Також політв'язень у 1967-73 рр.
стаття: 229 КК УРСР
вирок: 2 роки табору загального режиму
адреса: В таборі: УРСР, 205452
Рівенська обл., Сарнинський р-н
уст. ОР-318/46-15.
Строк скінчився 9. XI. 1981 р.

ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ КАЛИНИЧЕНКО

член групи від листопада 1977 р.

проф.: інженер

дата нар.: 1939 р.

арешт: 29. XI. 1979 р. в с. Василь-

ківка Дніпропетровської обл. Також політв'язень у 1966-76 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: ССРСР, 618263

Пермская обл.,

пос. Кучино, учр ВС-389/36-1.

ОЛЬГА ДМИТРІВНА ГЕЙКО-МАТУСЕВИЧ

член групи від квітня 1977 р.

проф.: спеціаліст з чеської
філології

дата нар.: 9. IX. 1953 р.

арешт: 12. III. 1980 р. у Києві

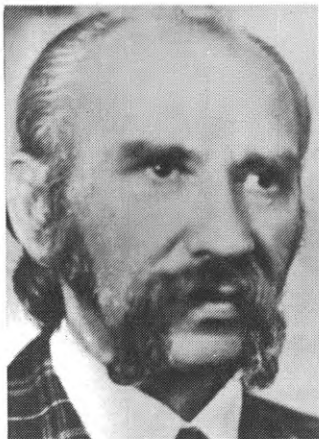
стаття: 187¹ КК УРСР

вирок: 3 роки табору загального режиму

адреса: В таборі: УРСР, 270059

м. Одеса-59, уст. ЮГ-311/74-3-6.

ЗИНОВІЙ МИКОЛАЙОВИЧ КРАСІВСЬКИЙ

член групи від жовтня 1979 р.

проф.: філолог, поет

дата нар.: 12. XI. 1929 р.

арешт: 12. III. 1980 р. в м. Моршин Львівської обл. Також політв'язень у 1967-78 рр.

стаття: 56, 62, 64, КК УРСР

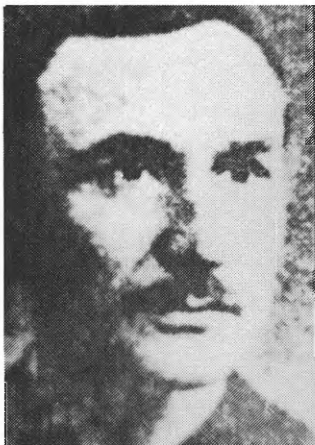
вирок: 8 місяців табору суворого режиму та 5 років заслання (за попереднім присудом)

адреса: На засланні (від листопада 1980 р.):

СССР, 626232

Тюменская обл., Ханты-Мансийский р-н
пос. Луговской, общежитие.

ІВАН ГРИГОРОВИЧ СОКУЛЬСЬКИЙ

член групи від жовтня 1979 р.

проф.: журналіст, поет

дата нар.: 1940 р.

арешт: 11. IV. 1980 р. Також політв'язень у 1969-74 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

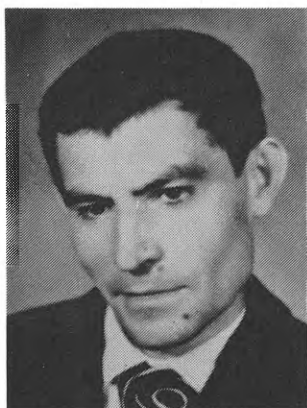
вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: СССР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ СТУС

член групи від жовтня 1979 р.

проф.: поет

дата нар.: 8. I. 1938 р.

арешт: 13. V. 1980 р. Також політв'язень у 1972-79 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: ССРСР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н

пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

ОКСАНА ЯКІВНА МЕШКО

член-засновник і після арешту інших
керівник групи

проф.: має незакінчену біологічну освіту

дата нар.: 30. I. 1905 р.

арешт: 14. X. 1980 р. Також політв'язень у 1947-55 рр.

стаття: 62, ч. 1 КК УРСР

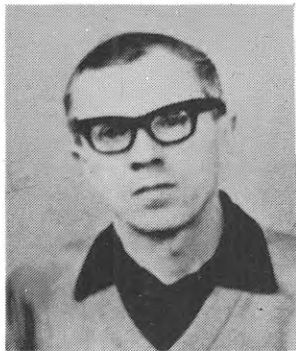
вирок: 6 місяців табору суворого режиму та 5 років заслання

адреса: На засланні: ССРСР, 682080

Хабаровський край, Аяно-Майський р-н

с. Аян, ул. Вострецова, 18.

ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ КАНДИБА

член-засновник групи
проф.: юрист
дата нар.: 7. VII. 1930 р.

арешт: 24. III. 1981 р. в с. Пустомити Львівської обл.

Також політв'язень у 1961-76 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: ССРСР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

Померлі члени Української гельсінкської групи

МИХАЙЛО СПИРИДОНОВИЧ МЕЛЬНИК

член групи від листопада 1978 р.
проф.: історик
дата нар.: 1944 р.

В наслідку безупинного жорстокого переслідування КГБ покінчив життя самогубством 9. III. 1979 року.

Члени табірної Української гельсінкської групи

ОКСАНА ЗЕНОНІВНА ПОПОВИЧ

член групи від лютого 1979 р.
проф.: робітниця
дата нар.: 2. II. 1926 р.

арешт: 28. X. 1974 р. в Івано-Франківському. Також політв'язень у 1944-54 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 8 років табору суворого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: Мордовская АССР. 431200

Теньгушевский р-н
пос. Барашево, учр. ЖХ-3-4.

БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ РЕБРИК

член групи від лютого 1979 р.
проф.: учитель
дата нар.: 30. VI. 1936 р.

арешт: 23. V. 1974 р. в Івано-Франківському. Також політв'язень у 1967-70 рр.

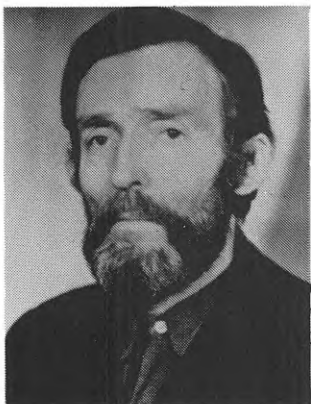
стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 7 років табору особливого режиму та 3 роки заслання

адреса: На засланні: Казахская ССР, 474230

Целиноградская обл.,
Кургальджинский р-н.
пос. Кенбидайк

ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ РОМАНЮК

член групи на заслання від лютого
1979 р.

проф.: священник

дата нар.: 9. XII. 1925 р.

арешт: III. 1972 р. Також політв'язень у 1944-54 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 7 років табору особливого режиму та 3 роки заслання
Звільнений в 1981 році.

адреса: Перебуває в: УРСР

м. Косів, Івано-Франківська обл.
пер. Кобилянської, 43.

ІРИНА МИХАЙЛІВНА СЕНИК

член групи на заслання від травня
1979 р.

проф.: медсестра

дата нар.: 8. VI. 1926 р.

арешт: 17. XI. 1972 р. Також політв'язень у 1946-56 рр.

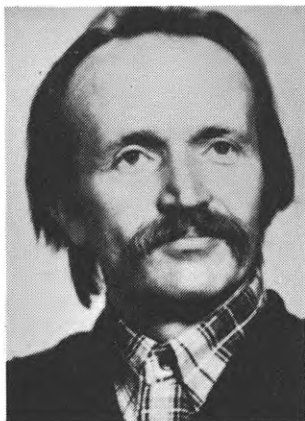
стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 6 років табору суворого режиму та 5 років заслання

адреса: На засланні: Казахская ССР, 489100

Талды-Курганская обл., Каратальский р-н
г. Уштобе
ул. Джамбула, 41.

В'ЯЧЕСЛАВ МАКСИМОВИЧ ЧОРНОВІЛ

член групи на заслання від жовтня
1979 р.

проф.: журналіст

дата нар.: 24. XII. 1937 р.

арешт: 8. IV. 1980 р. в Якутську. Також політв'язень у 1967-68,
1972-80 рр.

стаття: 15, 117, ч. 1 КК РРФСР

вирок: 5 років табору суворого режиму

адреса: В таборі: Якутская АССР
пос. Табага, учр. ЯД-40/7.

СТЕФАНІЯ МИХАЙЛІВНА ШАБАТУРА

член групи на заслання від жовтня
1979 р.

проф.: мистець

дата нар.: 5. XI. 1938 р.

арешт: 12. I. 1972 р.

стаття: 62, ч. 1 КК УРСР

вирок: 5 років табору суворого режиму та 3 роки заслання
Звільнена влітку 1981 року.

адреса: УРСР, 290017
м. Львів-17
вул. Кутузова, 116, кв. 2.

ДАНИЛО ЛАВРЕНТІЙОВИЧ ШУМУК

член групи від лютого 1979 р.
проф.: робітник, письменник
дата нар.: 30. XII. 1914 р.

арешт: 12. I. 1972 р. Також політ'язень у 1933-39, 1944-56, 1957-67 рр.

стаття: 62, ч. 2 КК УРСР

вирок: 10 років табору особливого режиму та 5 років заслання

адреса: В таборі: ССРСР, 618263

Пермская обл., Чусовской р-н
пос. Кучино, учр. ВС-389/36-1.

ЮРІЙ РОМАНОВИЧ ШУХЕВИЧ

член групи від січня 1979 р.
проф.: електрик
дата нар.: 28. III. 1934 р.

арешт: III. 1972 р. у Нальчику. Також політ'язень у 1948-58, 1958-68 рр.

стаття: 70, ч. 2 КК РРФСР

вирок: 10 років ув'язнення (тюрма) та 5 років заслання

адреса: В тюрмі: Татарская АССР, 422950

г. Чистополь, учр. УЭ-148, ст. 4 (тюрма).

Список членів, яких примусили емігрувати

ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ ГРИГОРЕНКО

член-засновник групи
проф.: колишній генерал-майор
Радянської армії
дата нар.: 16. X. 1907 р.
арешт: 7. V. 1969 р. у Ташкенті. Та-
кож політв'язень у 1964-65 рр.

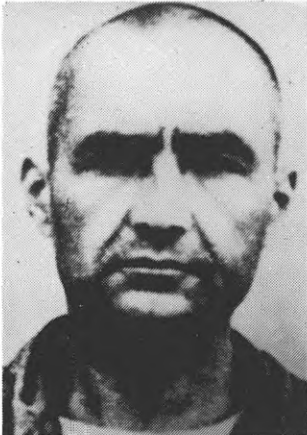
стаття: 191⁴ КК УзРСР

вирок: примусове психіатричне лікування

Звільнений 26. VI. 1974 року.

Позбавлений громадянства СРСР під час лікування в США 10. III.
1978 р. Відтоді перебуває в США.

СВЯТОСЛАВ ЙОСИПОВИЧ КАРАВАНСЬКИЙ

член групи від вересня 1979 р.

проф.: поет, журчалист

дата нар.: 24. XII. 1920 р.

арешт: 13. XI. 1965 р. в Одесі. Та-
кож політв'язень у 1944-60 рр.

стаття: 54-1, 54-2, 54-11 КК УРСР

вирок: 8½ років табору суворого режиму (за попереднім
вироком)

Звільнений 15. IX. 1979 року.

На Заході від листопада 1979 року.

ВОЛОДИМИР ДМИТРОВИЧ МАЛИНКОВИЧ

член групи від жовтня 1978 р.
проф.: лікар
дата нар.: 28. VIII. 1940 р.

На Заході від грудня 1979 року.

НАДІЯ ОЛЕКСІЇВНА СВІТЛИЧНА

неоголошений член групи на Украї-
ні, член групи від осені
1978 р.

проф.: філолог
дата нар.: 8. XI. 1936 р.

арешт: 18. V. 1972 р. у Києві

стаття: 62, ч. 1 КК УРСР

вирок: 4 роки табору суворого режиму

Звільнена 18. V. 1976 року.

На Заході від жовтня 1978 року.

НІНА АНТОНІВНА СТРОКАТА

член-засновник групи
проф.: лікар-мікробіолог
дата нар.: 31. I. 1926 р.

арешт: 6. XII. 1971 р. в Нальчику
стаття: 62, ч. 1 КК УРСР
вирок: 4 роки табору суворого режиму
Звільнена 6. XII. 1975 року.
На Заході від листопада 1979 року.

ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ ПЛЮЩ

член Закордонного представниц-
тва групи
проф.: кібернетик
дата нар.: 1939 р.

арешт: 15. I. 1972 р.
вирок: примусове психіатричне лікування
Звільнений на початку січня 1976 року і депортований на
Захід.

До п'ятиріччя Української гельсінкської групи

Людмила Алексеєва

Відомо, що Українську гельсінкську групу було створено за прикладом Московської та за її допомогою. Це трапилось не відразу й не тільки тому, що тісні контакти були в інтересах обох груп. Спільна праця Московської та Української гельсінкських груп була логічним продовженням давно усталених стосунків між правозахисниками та учасниками українського національного руху.

Дружба почалася звичайним шляхом — через політичні табори. У 1966 році дружина москвича Юлія Даніеля поїхала до мордовського табору на побачення й там зустріла дружину українського політв'язня Святослава Караванського, яка теж приїхала на побачення. Ніна Караванська, повертаючись з Мордовії додому (а повертатися вона змушена була неодмінно через Москву, бо в Москві була пересідка), зупинилася в своїй новій знайомій. З того часу дружини українських політв'язнів завжди мали притулок та допомогу в домах московських правозахисників. Слідом за жінками українських політв'язнів приїхали знайомитися з москвичами їхні друзі з Києва та Львова. Вони зробилися нашими друзями також. Ці стосунки, що продовжуються вже 15 років, показують, якими нормальними та природними є дружні братерські відносини між росіянами та українцями.

Ці стосунки не були політично розрахованою акцією. Українці викликали наше співчуття та глибоку повагу, навіть захоплення своєю безкорисливістю, стійкістю, відданістю рідній культурі. І ми старалися їм допомогти, чим тільки могли: зручніше влаштували в себе в хаті, діставали продукти для побачення чи посилки, знаходили доброго адвоката до чергового суду. І вони ставилися до нас як до "своїх". Усюди й зо всіма вони принципово розмовляли тільки по-українськи, але з нами — ми навіть і не просили їх про це — по-російськи. А незабаром це спеціальне ставлення виявляло себе ще ясніше.

Людмила Алексеєва — один із членів-засновників Московської гельсінкської групи. Емігрувала до США в лютому 1977 року. Тепер є Західний представник цієї групи.

У 1968 році в Москві судили самвидавників — Юрія Галанскова та Олександра Гінзбурґа. Біля 700 чоловік підписали листи протесту проти цього суду. Переважна більшість тих, що підписали, були москвичі: правозахисний рух тільки починався й ще не вийшов за межі столиці. Українці були єдиними з "націоналів", що виступили разом з нами — 140 підписів були з України. Науку порівняння — від кого більше вимагати — було продемонстровано вже тоді. Під час розправи з тими, що підписалися, процент тих, яких вигнали з праці, та тих, яких виключили з вузів, на Україні виявився значно вищим, аніж у Москві. Але жаден з українців, які постраждали через це, не шкодував, що "встряв не в свою справу".

А потім ми разом переживали 1972 рік, коли одночасно вівся наступ і на нашу *Хроніку поточних подій*, і на *Український вісник*, який почав виходити за її прикладом. і знову ж таки арешти в Україні були значно лютішими, аніж у Москві.

Виходячи з цієї передісторії, Московська гельсінкська група, знайомлячи іноземних кореспондентів з засновником Української гельсінкської групи (українці й на цей раз підтримали нас першими), передала звернення, яке віддзеркалило абсолютно очевидний для правозахисників факт, що утворення Гельсінкської групи в умовах України є актом великої мужності, та заявила, що Московська гельсінкська група буде допомагати своїм українським колегам у передачі інформації кореспондентам і представникам глав урядів, що підписали Заключний акт, оскільки в Україні не було представників західньої преси.

Репресії проти гельсінкських груп почалися обшуком у різдвяну ніч 1976 року теж з України.

Перші арешти гельсінкців відбулися одночасно в Україні й в Москві. 3-ого лютого було заарештовано в Москві Олександра Гінзбурґа, а 5-ого того ж місяця — Миколу Руденка та Олексу Тихого на Україні...

У наших документах указується на особливо важкий характер політичних переслідувань в Україні. Українці склали й складають дуже значну частину контингенту в'язнів сумління, непропорційно велику в порівнянні до частки українців у населенні Радянського Союзу. В документі ч. 12 були наведені такі цифрові дані: в таборі для повторно засуджених за політичними статтями з 20 політв'язнів 13 є українці, в жіночому політ-таборі 25% склали українки. В такому становищі природним є факт, що в документі про умови утримання політв'язнів і в документі про хворих політв'язнів згадано більше всього українських імен, а документ ч. 6 про становище політв'язнів після визволення цілком побудовано на українських матеріалах.

Між Московською та Українською групами без будь-яких

формальних договорів створився деякий розподіл праці. В Українську гельсінкську групу ввійшли загалом учасники українського визвольного руху. Вони чудово знали суть національної проблеми українців, цьому було присвячене їхнє життя. Патосом у праці Української групи "Гельсінкі" було відстоювання національної гідності України, її культури та права на вільний розвиток. Усі документи Української групи так чи інакше пов'язані з цим. Московська гельсінкська група, солідаризуючись зі своїми українськими колегами, довіряла вистражданій ними компетентності в цьому питанні й сама цією проблемою не займалася. Нам досталася проблема неукраїнського населення України. Перш за все то були кримські татари — як відомо, Крим є частиною України.

Московські правозахисники давно вже допомагали кримським татарам у їхній боротьбі за повернення на батьківщину. і після створення Української гельсінкської групи кримські татари продовжували звертатися не до неї, а до москвичів, з якими вже були налагоджені міцні контакти та які вже вивчили їхні проблеми. Таке саме можна сказати про єврейський рух за виїзд з Радянського Союзу. Право на виїзд — це традиційна тема московських правозахисників, тому киявські відмовники, як і відмовники з інших місць Радянського Союзу, зверталися до Московської гельсінкської групи. І баптисти, п'ятидесятники, навіть українці й неукраїнці, що живуть на Україні, в зв'язу з релігійними переслідуваннями теж зверталися до неї.

І, звичайно, що співпраця з Українською гельсінкською групою виявлялася в обороні її права на відстоювання своєї позиції, позиції всіх українських правозахисників.

У документах чч. 100 та 102 Московської гельсінкської групи йдеться про широке вживання мафіозних методів переслідування інакдомців на Україні, таких як биття на вулицях, фабрикування кримінальних обвинувачень, загроза згвалтування, несанкційоновані обшуки й таке інше. Правозахисникам відомо з минулого досвіду: Україна є начебто дослідною ділянкою для КГБ, там апробують нові методи "праці", а вже звідти їх розповсюджують на всю країну.

Останні документи Московської гельсінкської групи теж розповідають про події в Україні й також сумні: суд над Генріхом Алтуняном у Харкові, суд над Оксаною Мешко в Києві, арешт Івана Кандиби у Львові...

Вказуючи на всі ці порушення, Московська гельсінкська група не вдається до пояснень, що винні в цьому совети, а не росіяни. Безглуздо пояснювати дорослим людям причину їхніх страждань. Вони самі постійно думають про це й самі відшукають відповідь на питання, яке вони собі поставили. Але історія склалася так, що їхні кати мають російські прізвища й говорять по-

російському. І гріх за це лежить на кожному росіянинові, незалежно від того, приймав він участь у творенні історії подібного роду, стояв осторонь від того чи навіть боровся з тим. З чого ж ще складається приналежність до народу, як не в прийнятті на себе не тільки його слави, але й його вини? Тому кожний росіянин, який має сумління, повинен цю провину спокутувати, хоча б просто щирим співчуттям тим, що страждають від національного гноблення.

РОЗМОВА З ВОЛОДИМИРОМ МАЛИНКОВИЧЕМ

Питання: Розкажіть, будь ласка, децю про себе для наших читачів.

Відповідь: Мені 41 рік. Я народився на Україні в місті Суми в мішаній родині, більше російській. Батько мій — радянський офіцер. Якийсь час ми жили в Сибіру. Я ходив до школи, був піонером, був комсомольцем. Після 1956 року я зрозумів, що те життя, що у нас було, це фактично брехня, я зрозумів, що треба критично ставитися до всього того, чого мене навчили в дитинстві. Ще більше підтримало ці мої погляди угорське повстання в листопаді і те, як радянські війська його придушили. Після цього я ще залишався вірним ідеям соціалізму і навіть вірив у те, що можуть бути демократичні зміни і що буде в нас демократична держава, себто навіть не держава, а демократичні держави, і я залишався на цих поглядах до кінця 1961 року.

Я навчався в Ленінградському університеті на юридичному факультеті, і це був той час, коли ми мали деякі свободи. Ми все ж таки могли поширювати серед студентів свої думки. Наприклад, у нас був навіть мітінг, власне комсомольські збори, які називалися "Чи підемо ми завтра на вибори?" з великим знаком питання. Казали, що не треба йти на вибори, коли вибору немає. Ну, сьогодні не можна навіть говорити про це, бо відразу заарештували б усіх, що приймали участь в таких зборах. Але в той час це минулося. Були неприємності, комсомольські догани, але все ж таки пройшло. В 1961 році мене викинули з університету як порушника громадського правопорядку за участь у цьому студентському русі, хоча рух цей був соціалістичний і навіть комуністичний, бо ми хотіли тоді демократизувати існуючу систему. Тоді я ще не думав про якісь кардинальні зміни. Потім я поїхав до Києва, закінчив Київський медичний інститут, і мене забрали до війська, як офіцера Радянської армії. Я не хотів служити у війську і почав писати листи до уряду, до командування армії, себто до Гречка, який тоді був міністром оборони, про те, що не поділяю мілітаристську політику Радянського Союзу. Тоді йшла війна на

У листопаді ц. р. перебував на відвідинах в США Володимир Малинкович, доктор медичних наук і член Української гельсінкської групи. Якраз у день п'ятиріччя групи редакція перевела з ним розмову, текст якої тут друкуємо. В. Малинкович виїхав з СРСР у грудні 1979 року і постійно живе в Мюнхені, Західня Німеччина.

Близькому Сході. Я до цього ставився критично і казав, що не хочу бути у війську. Ну, мене на губу кидали — губа — це арешт на кілька діб в армії, на гавптвахті. Кінець-кінцем, я пішов до війська, але вийшов з комсомолу.

У 1968 році, напередодні подій в Чехо-Словаччині, нас, усіх офіцерів, зібрали в частині і проголосили стан підвищеної бойової готовності. Ми зрозуміли, що тепер почнеться війна. Мені це тим більш було зрозуміло, бо я весь час слухав пересилання з Заходу. Це було 19 серпня. Весь день 20 серпня я сидів біля радіо і слухав, що сталося. Вранці 21 я дізнався, що радянські війська ввійшли до Праги. А через годину проголосили в нас бойову тривогу і викликали всіх на пляц. Там виступали офіцери, політпрацівники, і всі казали, що радянські війська повинні виконати свій інтернаціональний обов'язок і практично захопити Чехо-Словаччину. Після цього мітингу я підійшов до політкерівника — нашого комісара — і сказав, що протестую проти цієї акції в Чехо-Словаччині. Він злякався і зразу наказав усім солдатам розійтися. А мене відправили до медичної частини і там тримали місяць. Увесь час приходили кафебісти і возили мене на допити до КГБ, в політвідділи. Були погрози, що буде трибунал за те, що я відмовився йти до Чехо-Словаччини, бо це невиконання військового обов'язку. Але я стояв на своєму, і закінчилося все це тим, що мене викинули з війська так званим офіцерським судом чести. Практично — це офіцерські збори, які вирішили, що я погано себе поведжу і що в армії мені не місце. Мене викинули, і після того я не міг влаштуватися деякий час на працю. Згодом я влаштувався і став лікарем спочатку в Київській лікарні, а потім радіологом в Інституті ендокринології. Там я захистив дисертацію в 1974 році і писав докторську дисертацію.

Від кінця 1960 років я почав ходити на мітинги до пам'ятника Тарасові Шевченкові і в той же час до Бабиного Яру. За мною стежили, але особливих неприємностей мені тоді ще не було, навіть дали захистити дисертацію. Від 1973 року я підписував листи-протести проти арештів моїх товаришів та й, взагалі, правозахисників. Безумовно я хотів вступити в цей рух, був біля нього, але так прямо в дисидентський рух не входив, лише підписував листи. У 1977 році заарештували мого товариша Петра Вінса, який був членом Української гельсінкської групи, і я зрозумів, що прийшла моя черга, що треба брати на себе його обов'язки. І від кінця 1977 року я вже постійно займався правозахисною діяльністю, а в кінці 1978 року подав заяву до Української гельсінкської групи.

Питання: Чи можете розповісти, як творилася Українська гельсінкська група?

Відповідь: На самому початку я не був членом групи, але знаю від товаришів і членів групи, з матеріалів групи, як вона творилася. Ви знаєте, — десять українців: письменники Микола Руденко та Олесь Бердник, юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, вчитель Олекса Тихий, вчителька в минулому Оксана Мешко, біолог Ніна Строката, інженер Мирослав Маринович, історик Микола Матусевич, генерал Петро Григоренко — це десять перших, які підписали Деклярацію Української гельсінкської групи. Було це рівно п'ять років тому.

Ідея гельсінкського руху виникла в москвича Юрія Орлова. Він розумів, що боротися легально є дуже важко, і надій на успіх небагато, але все ж таки вірив у це. Він уважав, що Гельсінкська угода дає можливості боротися, себто показати всьому світові, що Радянський Союз пише одне, а робить інше. Ця ідея належала йому, і в той час влітку 1976 року була створена Московська гельсінкська група.

Здавалося, нащо створювати окрему Українську гельсінкську групу, бо в Гельсінкських угодах Україна не приймала ніякої участі. Але саме тому я вважаю, що Українська група була потрібна, бо Радянський Союз не є унітарна держава. Це формально — союз незалежних республік. Саме таким уважав Радянський Союз Ленін. Радянський уряд знає це добре. Коли йому потрібно, він це використовує. Наприклад, коли була створена Організація Об'єднаних Націй, то він туди ввів Україну і Білорусь, маючи на увазі, що представники України і Білорусі будуть маріонетками Москви. Так воно насправді й є, і тому Захід вже виступив проти того, щоб Україна була представлена в міжнародних стосунках. Бо Захід зрозумів, що уряд України буде маріонеткою Москви.

Але, я думаю, що тепер ситуація змінилася. Справа в тому, що тепер, на мій погляд, коли б Радянський Союз був представлений на міжнародній арені не як унітарна держава, а 15-ма республіками, то це було б значно краще для національного руху в Радянському Союзі. Все ж таки керівництво якоїсь однієї радянської республіки повинно було б боронити національні інтереси своєї республіки. І ми це знаємо з прикладу Петра Шелеста, хоч я вважаю, що Шелест безумовно все робив тільки заради своїх корисних інтересів. Але був змушений ставитися з більшою прихильністю до членів дисидентського руху, зокрема до Івана Дзюби, бо це йому було потрібне для того, щоб обстоювати власні позиції перед Москвою. Я певний, що, наприклад, керівництву незалежної, чи бодай більш автономної Литви, навіть більшовицькому керівництву, було б значно важче боротися проти свого народу, який безумовно бажає відокремлення від Радянського Союзу, поширення католицької віри і розвитку національного

життя своєї республіки. Керівництву було б значно важче боротися, коли б його республіка мала такі представництва на Заході. Коли б були представництва всіх незалежних республік на Заході, то були б, безумовно, консуляти або навіть посольства всіх держав у Києві чи там в інших республіках, були б кореспонденти. А коли б це так було, то я певний, що рух на Україні значно посилювався б, бо одна з головних проблем нашого правозахисного руху є те, що ми не маємо західних кореспондентів, не маємо безпосередніх зв'язків з Заходом, і нас майже не чують на Заході. А коли б нас підтримали, а разом з нами литовців, естонців і інші народи Радянського Союзу, то я певний, що це було б страшно для тоталітарної імперії. Це перше, а подруге, тому що формально — Україна є повноправним членом Організації Об'єднаних Націй, вона безумовно повинна бути представлена в гельсінкському русі. І хоч офіційно вона не представлена, але громадськість України повинна мати це на увазі і повинна представляти свої незалежні українські інтереси. Я хочу сказати, що таку позицію Українська гельсінкська група висловила в своїй першій декларації, і вона отримала повну підтримку від Московської гельсінкської групи. 9 листопада була створена Українська гельсінкська група, і 12 листопада Московська гельсінкська група підтримала позицію Української групи і саме в національному питанні, себто в нас практично немає ніяких проблем з Московською групою, хоч з деякими дисидентами-росіянами проблем дуже багато.

Питання: Ви сказали, що, ще будучи студентом у Ленінграді, ви були переконані, що в Радянському Союзі були порушені ленінські принципи національної політики, що в СРСР можна провести демократичні зміни, та що радянська держава, чи, власне, держави, стануть демократичні. Наскільки таке мислення поширене? Вам відомо, що під час XXVI з'їзду партії Брежнев сказав, що, мовляв, деякі "товариші" твердять, що можна б було вже перейти до поступового здійснення уніфікації. В науковій літературі це питання дискутувалося. Є видатні радянські юристи, які висловлюють погляд, що Радянський Союз, якщо ще не є унітарною державою, то є на шляху до неї. При цьому вони посилаються навіть на непопулярну особу Хрущова, який ще на XXII з'їзді партії в 1961 році сказав, що будуть зникати кордони між республіками. Наскільки ці питання розглядаються сьогодні в колах українських і, зокрема, російських правозахисників і, взагалі, росіян в Росії і росіян в Україні? Чи це є питання тільки вузького кола інтелектуалів, зокрема дисидентів? Чи, може, це питання державно-політичного устрою Радянського Союзу турбує ширше коло людей? Чи, на вашу думку, СРСР є на шляху до уніфікації, до етнічно-культурного і державно-політичного злиття націй в унітарну державу, чи може мав би зберігатися

принцип федерації, власне конфедерації, або прийти розподіл на окремі самостійні держави?

Відповідь: Тут кілька питань. Я розповім спочатку, як ми дивилися на ці речі тоді в 1961 році чи напочатку 1960-их років. Відверто кажучи, я не можу сказати, чи йшлося тільки про Леніна, але все ж таки, навіть у 1968 році, коли я давав свідчення в КГБ під час арешту, я вважав позитивним те, що Ленін був інтернаціоналістом, але що згодом держава відійшла від тих принципів, на яких вона будувалася. Формально вона будувалася не як держава, а як союз незалежних держав. І я вважав це правильним вже тоді, і так думало вже на той час дуже багато людей, вважаючи, що треба повернутися до політики Скрипника щодо України. Потім моє ставлення до того періоду трохи змінилося, але, мабуть, не стосовно цього. Я навіть тепер вважаю, що СРСР нині не є соціалістична ленінська держава. Я не хочу сказати, що вона не має зв'язку з минулим. Я впевнений, що вона породжена комунізмом Леніна. Але я хочу сказати, що з кінця 1920-их років вона перетворилася в тоталітарну диктаторську державу, — і це був відступ від ленінізму. Це мій погляд, дарма, що я не поділяю поглядів комунізму. Я вважаю взагалі, що ідея комунізму утопічна. Я думаю теж, що Радянський Союз — це шовіністична та імперіалістична держава. І від тих поглядів інтернаціоналізму, на яких стояли бодай формально більшовики напочатку створення своєї держави, вони відійшли.

Тепер — до відповіді на питання, як ставляться люди до майбутнього Радянського Союзу. По-різному. Поперше — по-різному ставляться дисиденти, подруге — по-різному ставиться більшість населення. Безперечно, естонці, литовці хочуть незалежності. На Україні більшість населення хоче незалежності, безумовно, цього хочуть майже всі на Західній Україні. Але деякі з українців уже настільки зрусифіковані, що, може, цього й не бажають, бо все ж таки понад 300 років політики русифікації не могли не дати наслідків. Тут, між іншим, я хочу сказати, що є такі дисиденти, які вважають, що ленінська чи комуністична політика русифікації — це погано. А в минулому — за царського режиму — було добре. Наприклад, так думають Олександр Гінзбург і Олександр Солженіцин. Я вважаю, що це величезна помилка. Я вважаю, що русифікація України йде вже більше 300 років і є неймовірна. Усі ви знаєте, що в 17 сторіччі Україна була країною, де всі були письменні, а напередодні 20 сторіччя тільки трохи більше, ніж 10% українців були письменні, а української мови не знали. Себто русифікація нанесла страшений удар українській культурі, і це не може не дати наслідків. Є русифіковані українці, які вважають, що тепер життя в імперії для них краще. Більшість

російського населення теж так вважає. Мовляв, чого ви хочете? Ми вам все робимо, ми вам все даємо. І для них це дивно, коли хтось хоче від них відійти. Це стосується не тільки України, Естонії чи Литви, це стосується навіть поляків чи чехів та інших народів, що входять до східного бльоку. Після інтервенції в Чехо-Словаччині я дуже часто чув від росіян чи навіть від українців, мовляв, чого вони хочуть: ми їм все даємо, а вони невдячні.

Треба мати на увазі ще таке. Російське населення теж живе в тоталітарній державі, має тільки односторонню інформацію. І вся ця інформація зводиться до того, що ми повинні жити разом, як єдина держава, як єдиний радянський народ. А практично це означає російський народ, бо ж радянський народ буде розмовляти російською мовою. І це теж має величезний вплив на населення, в першу чергу, на російське. Бо ж антипропаганда зовсім немає. Якраз тут, в Конгресі США, де я буду давати свідчення, я хочу сказати, що треба вести таку антипропаганду, себто навіть не антипропаганду, а просто давати об'єктивну інформацію про національне питання в республіках, про народи Радянського Союзу, про їхнє життя, про їхню культуру, про те, хто вони є, чого бажають, куди йдуть. Це, я думаю, матиме якийсь вплив на російське населення.

Тепер про дисидентів. Всі дисиденти на Україні, незалежно від того, чи вони українці, чи росіяни, чи євреї, ставляться позитивно до ідеї української незалежності. Я можу сказати, що я не знаю жадного дисидента на Україні, який стояв би на шовіністичних позиціях. Навіть євреї, які хочуть будувати свою ізраїльську державу, ставляться до цієї ідеї позитивно. Такі росіяни, як Анатолій Корягін, мій приятель Віктор Монбланов, наскільки я знаю, Драга, теж ставляться до цієї ідеї позитивно і спілкуються з українцями. Між іншим, я не є згідний з тим, що каже Святослав Караванський, який в газеті *Русская мысль* написав, що росіяни, які живуть на Україні, майже не дають дисидентів. Це не так. Я міг би назвати вам прізвища людей, які беруть участь у правозахисному русі і ставляться позитивно до прагнень українського народу — і поміж ними Ігор Померанцев, який тепер живе на Заході. Я ніколи не зустрічався з застереженням до української незалежності серед росіян чи євреїв на Україні. Такого не було.

Але в РРФСР становище інше. Дисиденти, які беруть участь в Московській гельсінкській групі та правозахисному русі, в усіх комісіях, пов'язаних з ним, себто Діловій комісії у справах розслідування зловживань психіатрією, *Хронікою поточних подій* та іншими, виступають теж за те, щоб Україна мала реальне право на незалежність. Проте, вони вважають, що це безумовно не їхня справа, а справа українського народу, який вирішуватиме так, як цього забажає. Їхня справа — підтримати це право, дати

можливість захищати його, але, як це буде, — це їх не стосується.

У той же час серед російських дисидентів в РРФСР є частина, яка стоїть на позиціях "єдиної неділимої" Росії. На жаль, вона має видатних представників. Серед них є люди героїчні, наприклад, Огурцов чи Осіпов. Але, безумовно, ці люди, я вважаю, приносять більше кривди рухові, ніж допомоги, бо тепер їхня позиція майже сходиться з позицією держави. Можемо сказати, що й російські дисиденти цього напрямку, і російські державні керівники обстоюють ідеї імперії. Імперіялістична ідея — це головна ідея, яку поділяє і держава, і ці дисиденти. Безумовно, це не означає, що не треба боротися за їхнє визволення, в дечому можна з ними спілкуватися. Але загалом, я вважаю, що це погано для всього дисидентського руху. Проте, я хочу підкреслити, що демократичний рух в Радянському Союзі, в тому числі Московська гельсінкська група, стоїть на позиціях визнання права всіх народів Радянського Союзу на незалежність.

Питання: Як відомо, всі члени-засновники Української гельсінкської групи заарештовані, як і багато членів, що вступили до неї пізніше. Як, з огляду на це, ви бачите перспективи цього правозахисного руху на майбутнє?

Відповідь: Сьогодні з 37 членів Української гельсінкської групи 36 або були заарештовані, або є заарештовані тепер. Я єдиний, який не був у в'язниці. І я вважаю, що репресії проти Української групи є страшніші, ніж проти будь-якої. І це саме тому, що Україна не має виходу на Захід і тому, що Захід, на великий жаль, особливо Європа (Америку я не знаю), ставиться з деякою зневагою до української проблеми. Вони не хочуть навіть чути про це. На Заході поширене слово "Росія" і немає слова "Радянський Союз". Практично багато людей не знають навіть України. Я виступав у Франції і, коли сказав, що Україна — це держава, яка має 50 мільйонів населення, себто більше, ніж Франція, то французи були здивовані — для них — це якась провінція Росії. І все це створює ситуацію, в якій боротися на Україні значно важче, ніж в будь-якій іншій республіці Радянського Союзу. Але все ж таки боротьба йде. Йде навіть і сьогодні, коли всі вже заарештовані. Я хочу навести зовсім свіжий приклад. Тепер ще йдуть суди над людьми, які 12 січня чи напередодні 12 січня — Дня українського політв'язня — поширювали в Києві летючки. Це зовсім молоді люди, люди, яких ми не знаємо, я тільки приїхав з Києва і ще не знав їх. Вони не брали участі в русі, а все ж таки продовжують цю боротьбу. Крім того, продовжують боротися ті члени Української гельсінкської групи, що тепер знаходяться в ув'язненні. Вони борються за права політв'язнів, порушують національне питання. До того, вже кілька політв'язнів повинні вийти на волю. Я кажу повинні, бо вони не вийшли, оскільки радянська

влада тепер робить все, щоб тільки їх затримати. Тільки що отримано вістку, що Василя Овсієнка, який повинен був за два місяці вийти на волю, знову заарештовано в таборі, на цей раз за ст. 62 КК УРСР, а це означає, що він може отримати 15 років табору і заслання. І це вже його четвертий арешт. Себто влада робить усе, щоб затримати людей в таборах, щоб вони не повернулися на Україну. Але все ж таки на Україні є члени Української гельсінкської групи. Є такі, які себе офіційно не проголошують, але працюють. Я впевнений, що правозахисна робота буде продовжена, і впевнений навіть у тому, що вона матиме успіх. Я в це вірю. Але я не знаю, які форми вона може набрати. Може форми дещо зміняться, головне, що найможливіша форма боротьби на Україні — це правозахист. Чи буде це Гельсінкська група, чи буде якась інша форма, але це буде правозахисна діяльність.

Я хочу сказати про деякі хиби правозахисту. Хоч важко назвати це хибами, бо ми знаходилися в таких умовах, що нам мало що можна було зробити. Але все ж таки, коли б це було зроблене, це було б значно краще. Ми не дуже багато приділяли уваги економічним проблемам. А тепер вони виходять на передній план. Ви знаєте, що українці створили на Україні першу незалежну профспілку, зокрема українець В. Клебанов. І я бачив сам, в останній рік я мав зв'язки з людьми, які працюють за різними професіями. Вони приходили до мене зі скаргами і просили мене їм писати, допомагати у звичайних побутових проблемах. І коли їм у цьому допомагаєш, вони якось пов'язуються з демократичним рухом. І я впевнений, що такі економічні проблеми треба вирішувати членам Гельсінкських груп або якимсь іншим демократичним організаціям. Я можу навести такий, для сміху, приклад, як до мене одного разу звернувся підполковник МВД, який раніше був заступником начальника Лук'янівської в'язниці, де сидів в той час член нашої групи Юрій Литвин. Він звернувся зі скаргою до правозахисників, що його звільнили з якоїсь роботи. Це вже щось нове, коли людина, що заарештовує, звертається до тих, кого заарештовує — до дисидентів. А ми називали себе досиденти, сиденти та отсиденти. І до нас постійно звертаються. Іноді, я кажу, до економічних проблем ми ставилися не дуже серйозно. Ми більше уваги приділяли релігійним, національним проблемам. Але я думаю, що економічні проблеми треба мати на увазі. Це потрібне для того, щоб утворити таку ситуацію, яка є сьогодні в Польщі. Але водночас треба наголошувати вагу національного питання в СРСР та звертати на це увагу діячів Заходу. Бо Захід права людини підтримує, а права націй не зовсім.

Питання: Які можливості ви бачите для поширення, поглиб-

лення співпраці між неросійськими народами Радянського Союзу і росіянами, зокрема на тлі різного становища в поодиноких республіках СРСР?

Відповідь: Я вважаю, що перспективи є добрі, і перспективи створює Москва. Вона кидає всіх політв'язнів у табори. А в таборах вони борються за спільні справи. І ви знаєте, що під листами, де йдеться про національні права народів Радянського Союзу, стоять підписи не лише українців, вірменів, євреїв, литовців, лотишів, але також і багато росіян, таких як Сергій Ковальов чи Сергій Солдатов, практично всіх, що брали участь у демократичному русі. У таборах створюється ідея майже братньої солідарності в боротьбі за незалежність кожного народу. А що всі дисиденти — це або колишні, або майбутні політв'язні, то всі вони, потім, виходячи на волю підносять ідеї боротьби за національну незалежність.

Якщо йдеться про становище в окремих республіках СРСР, то воно різне. Репресії в Литві тепер може навіть сильніші, ніж на Україні. На Україні майже всіх заарештували. А в Литві вбивають. Вбивають священиків, їхні родини. І все ж таки національний рух діє. Національний рух сьогодні, може, найголовніша сила в боротьбі з радянським імперіялізмом. Наприклад, раніше цією силою були Україна й Литва. Тепер — це Естонія і Грузія, де рух є дуже сильний. Участь в ньому беруть навіть дуже відомі офіційні діячі грузинської культури. На жаль, майже немає правозахисного руху в Середній Азії, крім кримських татар за повернення на батьківщину. Але я думаю, що війна в Афганістані стане там стимулом національного руху. Це не означає, що в Середній Азії немає національного руху взагалі. Він є, але він має побутові форми. Наприклад, узбеки, я сам бачив, живуть за своїми звичаями. Майже всі вони мусулмани, в хаті все по-узбекськи, але в місті, вони живуть по-російськи.

Якщо ж йдеться про ставлення росіян, то я вважаю, що людина, яка бажає добра Росії, так як я, чи, для кращого прикладу, академік Сахаров, така людина знає, що в інтересах Росії бути не імперіялістичною державою, а будувати свою велику багату демократичну республіку. Зовсім не є в інтересах Росії бути жандармом Радянського Союзу. Так уважаю я, і так уважає багато росіян-правозахисників, бо це морально, справедливо, корисно і в національних інтересах Росії.

Питання: Чи те, що, як ви сказали, більшість російських дисидентів прихильно наставлені до боротьби неросійських народів в СРСР за власні держави, не використовує партія й уряд для того, щоб поборювати їх як спільників у ділі розвалу чи перебудови імперії на національному принципі? І чи у зв'язку з

чим влада не поширює пропаганди єдності імперії й єдності так званого радянського народу не тільки серед росіян, але теж зрусифікованих українців, білорусів, узбеків та інших?

Відповідь: Насправді, ви маєте рацію. Радянський уряд це використовує, і коли дисиденти говорять про незалежність України, то, навіть, якщо це кажуть росіяни, влада називає їх "бандерівцями". А бандерівці, на жаль, в Радянському Союзі означає бандити. Так представляє їх офіційна пропаганда. І це, безумовно, має вплив на росіян та на зрусифіковану частину українців, бо в них вихована зневага до українського. Я вам ще хочу сказати, що русифікація на Україні йде таким чином, що, мовляв, не погано бути українцем за кров'ю, але погано бути українцем за свідомістю, бо зрусифікований українець не є проблемою. А бути свідомим українцем — означає на практиці бути людиною без можливостей: він не може вчитися, бо навіть вищої освіти нема на українській мові, і тому немає медичної мови, немає технічної. Я, наприклад, розмовляю по-українськи на побутові теми, а на медичні теми не можу, бо немає українсько-мовної медичної чи іншої науково-технічної літератури, або її не вчать в інститутах. Тому людина, що вибрала шлях свідомого українця, вступила в боротьбу з владою. Вона або мусить визнати, що вона людина другорядна, мусить жити в селі і закінчити все своє життя, всі свої можливості селом, або зобов'язана боротися за свою національну свідомість. Тоді вона мусить бути приготовлена до переслідувань за переконання. Це дуже важко.

Питання: Ви були членом Української гельсінкської групи. Чи ви з цього приводу не зустрічалися з якимись закидами з боку ваших колеґ росіян чи зрусифікованих українців, які говорили, мовляв, з ким ви зв'язуєтеся, це ж люди, які можуть довести до розвалу держави?

Відповідь: Були такі люди. Були такі співпрацівники, але я це розумію, бо вони багато чого кажуть. Але все ж на це треба дивитися спокійно, бо я розумію, що це люди недостатньо інтелігентні для того, щоб мати свою думку, вони кажуть те, що їм каже влада. Ну, я їй дивлюся на них, як на хворих людей.

Питання: Ви росіянин і говорите по-українськи. В той же час процес русифікації такий сильний, що українці говорять по-російськи. Чи ваша настанова говорити по-українськи — це настанова принципова, і як, взагалі, ви бачите взаємини між українцями і російською меншістю України?

Відповідь: Я вважаю себе росіянином. Але коли є якась дискримінація проти української мови, то мені неприємно бути на

позиціях дискримінатора — отже, це протест проти дискримінації. Але моя рідна мова — російська. Я росіянин, але в той же час я громадянин України. Я вважаю, що це — позиція групи, що треба дивитися не за кров'ю, а державою. А люди, які живуть на Україні, повинні бути лояльні до української держави, визнавати українську мову державною мовою, але мати право на культурну автономію. Саме як росіянин, я зобов'язаний підтримувати національні меншості України, отже росіян, євреїв, поляків, татар. Проблема національних меншостей — це моя проблема. Я розумію Україну лише як демократичну державу, і тільки за демократичну Україну може йти боротьба. Бо коли це буде расистська держава — я в це не вірю, але є деякі люди, які кажуть, треба нам України будь-якою ціною, а всіх інших геть, а всі інші ніяких прав не мають, — про це годі навіть і думати.

Я можу навіть навести приклад. Я читав доповідь Валентина Мороза, де він наводить приклад отамана Сірка, який наказав порубати тих колишніх бранців, які не хотіли повертатися на Україну з Криму. Мороз погоджується з тим і робить з того висновок, що Україна велика і 600 людей для неї нестрашна річ, що всіх інтернаціоналістів треба рубати. Я вважаю, що це фашизм. Український фашизм. Є російський, але є й український. У виступі в Мюнхені Мороз казав, що нам краще мати справу з Осіповим, бо Осіпов своє знає, а я своє — ми розійдемося простіше, ніж з Сахаровим (хоч він ім'я не називає), або, як він каже, з так званими правозахисниками, бо вони будуть нам "крутити, вертити". Я вважаю, що, поперше, він не розуміє, що в національних інтересах росіян є бути незалежними, наприклад, від України, і від інших теж. Імперіялістична політика Росії не є в інтересах цієї держави, і на мій погляд, Мороз погано розуміє як інтереси українські, так і російські. Тому він вважає, що треба йти до Осіпова. Для Осіпова Росія, для нього Україна — будь-якою ціною.

Питання: Десять мільйонів росіян на Україні — це велика сила, яка може стати дуже небезпечною для України. Чи не існує серед російської меншости страх за свою долю в умовах української держави, і чи цей страх не використовує, чи прямо провокує Москва для своїх інтересів? Що треба робити, щоб створити перешкоди такій грі?

Відповідь: Страх безперечно існує. Бояться євреї, бояться росіяни, що їх або знищать, або викинуть геть. Щоб протидіяти цьому, не треба давати місця пропаганді Мороза. Треба стати на позиції, що будемо жити на Україні як люди. Треба вести пропаганду за демократичну Україну, так, як Петлюра давав культурну автономію. З таких позицій, безумовно, можна людей собі

приєднати. Коли це буде позиція Мороза, то це буде величезна п'ята колона. А, коли ви хочете, щоб це була незалежна держава, то треба нормальних стосунків з Росією і надати якісь права культурної автономії російській меншості.

Я хочу додати, що це нестрашне. Вкінці 1920-их років, коли була українізація на Україні, вона дала величезні, на мій погляд, здобутки, і я сам знаю, що мої батьки розмовляли і викладали українською мовою — це не було проблемою, і я ніколи не чув від них шовіністичних поглядів. За кілька років, коли вся держава буде говорити по-українськи, меншості теж розмовлятимуть українською мовою. А коли схочуть створити своє російське коло — то це їхня справа. Крім того, коли будуть братерські стосунки між незалежними державами, то проблем не може бути — хочеш поїдеш туди, хочеш сюди, ось як між Австрією і, скажімо, Францією.

Питання: Під час Другої світової війни і після неї організований український підпільний і повстанський рух ОУН і УПА висував гасло співпраці з іншими народами СРСР, включно з російським, на принципах взаємного визнання прав тих народів на незалежність і засуджував всякі вияви імперіалізму та шовінізму. Ця програма передбачала теж тісну співпрацю з національними меншостями України та гарантію їхніх прав на культурну автономію.

Відповідь: Я знаю, що в УПА воювали і росіяни, і вірмени, і грузини, і євреї.

Питання: У зв'язку з тим, що ви раніше сказали про потребу антипропаганди проти поняття єдиного радянського народу, чи приділяє український правозахисний рух достатню увагу питанням співпраці українських громадян різних національностей, чи веде він пропаганду прав меншостей на Україні?

Відповідь: Українська гельсінкська група стоїть на позиціях прав людини, себто національних прав кожної людини. Сьогодні національні права української людини — це головна проблема, бо їх влада придушує. Але національні права росіян чи євреїв на Україні залишаються проблемою і цю проблему треба порушувати і захищати. Українська група стоїть на позиціях захисту національних прав людини серед інших прав людини.

Питання: Повернемося до робітничого питання. Чому опозиційний рух, включаючи Українську гельсінкську групу, не намагався поширити свої ідеї на ширші кола населення, на інші соціальні групи і залишився здебільшого об'єднанням людей культурницького чи інтелектуального профілю?

Відповідь: Ми створювалися як невеличка група і вважали, що, коли пов'яжемося з робітниками, то останні, захищаючи свої економічні проблеми, можуть нас продати. Пробачте, але ми так думали. Ми вважали, що робітник хоче влаштуватися на працю. Більшість серед нас ідеалістів, вважали, що як би справа не скінчилася, треба її робити, навіть якщо вона не буде успішною. А робітники — це люди, які борються за свої конкретні справи і, коли радянський уряд піде їм назустріч, він зможе їх перекупити — себто дати людині те, що вона просить, навіть більше, але щоб людина виступила проти нас. І тому ми вели себе обережно. Треба розуміти, що ми працювали в дуже важких умовах. Людина не може допомогти всім, бо, коли людина вступає в Гельсінкську чи іншу групу, то машина КГБ стає перед її хатою і стоїть весь час. Жадного кроку ви не зробите, щоб за вами не йшли. А коли пов'яжетеся з робітниками, то й за ними будуть стежити. Ми люди вузького кола, один одного знаємо, а що це за люди, ми не знаємо. Потім ми побачили, що з робітниками треба сполучатися. А тепер ми в цьому впевнені, вже тут на Заході, бо Польща нам це показала.

Коли я виїздив з Києва, мене проводжали різні люди — від професорів до звичайних робітників, навіть некваліфікованих. Правозахисний рух поширяться, це обов'язково, і життя це показує. Я думаю, що коли починався рух, ніхто не хотів замикатися в інтелігентському колі, але життя замкнуло. Точніше машини з кагебістами замикають. У 1960-их роках все починалося майже родинно. Кілька родин, які між собою спілкувалися, разом працювали, приятелювали. А поширення — це дуже важко в радянських умовах. Радянська влада і, зокрема КГБ, це дуже добре знають, і їхні методи скеровані на те, щоб відірвати дисидентів від населення. Ті, хто йдуть на зустріч з дисидентами, тих б'ють, проти них розпочинають справи. Тут легко сказати, що треба йти до робітників, треба їм допомагати. Я дивився фільм Анджея Вайди — умови незрівнянні. Там же вдсятеро легше. Людина ходить у вагоні і передає летючки, потім її заарештували, але через кілька днів вона вже на праці. У нас вже за книжку будете сидіти. І за вами весь час будуть ходити кагебісти.

Я вважаю, що дуже важливо добитися, щоб в Україні були представництва, щоб були посольства, щоб були журналісти — тоді буде значно легше. Тоді не так легко можна буде побити, — коли я прийду до журналіста побитий, це зовсім інше, ніж тільки подзвоню.

Дуже важливою справою тепер є добитися міжнародного визнання Української республіки, акредитації кореспондентів у Києві, відкриття посольств, консулятів. Тому я ніяк не можу зрозуміти, як міг уряд США забрати з Києва свій консулят? Кому

він зробив гірше? Я про це говоритиму в Конгресі.

Отож, якийсь мінімум політичних прав потрібен для того, щоб людина могла навіть зв'язатися з робітниками. Тепер нема нічого, тому боротьба йде спочатку за поширення того політичного мінімуму.

Питання: З документів групи виходить, що все-таки на групу орієнтувалися деякі кола суспільства чи окремі одиниці, зверталися за допомогою і т. п. Наскільки широке це явище?

Відповідь: Ну, все залежить від умов. Коли людину вже так притиснуть, що вона жити не може — залишиться без праці, без хати, то вона вже піде на все. Але все ж таки в Радянському Союзі в середньому умови не настільки страшні, щоб люди не могли жити. Є якийсь такий мінімум можливостей для того, щоб жити. Сьогодні більшість населення настроєна цинічно до держави, мовляв, моя хата з краю, я собі живу, родину можу прогудувати. А мало дає, то я сам знайду шляхи обійти. Оце — головна проблема. Але людина піде боротися, коли її зовсім прикрутить. Але влада вживає, як то кажуть "м'яку петлю — м'який зашморг" і так людей тримає. Крім того, режим — дуже агресивний. Ось, наприклад, вони лізуть в Афганістан, лізуть в Польщу, — зараз не лізуть в Польщу, але можуть піти на якісь інші зовнішні авантюри. Тоді зашморг буде дуже сильний. Тоді народ може вже не витримати, і влада це відчує. Але ідеї — це не головне. Більшість людей, на жаль, не ідеалісти, а матеріалісти й журяться власними інтересами.

Питання: Чи на Україні можна говорити про якесь ширше співчуття Гельсінкській групі, і, загалом, дисидентам, в колах інтелектуальних, чи партійної або державної бюрократії? Наприклад, генерал Петро Григоренко розповідав, що правозахисників у Москві фінансово підтримували деякі військові та партійні діячі, мовляв, тому, щоб в очах чесних людей не вважалося сволотою.

Відповідь: Це дуже поширене на Україні. Я знаю багато людей і серед інтелігентів, і серед людей, які посідають великі посади в радянському керівництві, які ведуть себе в такий самий спосіб.

Питання: Ви є представник Української гельсінкської групи тут на Заході. Як ви уявляєте собі ролю Закордонного представництва Української гельсінкської групи?

Відповідь: Я у Закордонне представництво не вхожу. Я представляю Українську гельсінкську групу в Німеччині, але вважаю, що члени Української гельсінкської групи, які є сьогодні на Заході, працюють, і їхнє головне завдання — це поширення ідеї

правозахисту і захисту національних прав народів Радянського Союзу серед населення, громадськості і урядів західніх країн. Бо ж я вже казав, що вони невелику увагу приділяють національним питанням. І тому будемо робити все можливе. Це, я думаю, наше завдання.

Заява М. Смородського Американській Комісії в справах безпеки та співпраці в Європі з нагоди п'ятиріччя Української гельсінкської групи

Метою цих переслухань є конструктивне відзначення п'ятої річниці заснування Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Поскільки на протязі багатьох років Комісія в справах безпеки і співпраці в Європі документує діяльність Української гельсінкської групи та переслідування її Москвою, я не збираюся тут ще раз детально розглядати всі факти. Натомість я хотів би розглянути вплив репресивного курсу радянського уряду стосовно Української гельсінкської групи на зовнішню політику Сполучених Штатів і проблеми, які він створює.

Як вам відомо, Українську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод було засновано 9 листопада 1976 року в столиці України Києві десятьма особами, які поставили собі завдання простежити, як політика Радянського Союзу відповідає принципам, проголошеним у Гельсінкських угодах. На протязі одного року від утворення групи заарештували й засудили п'ять її членів-засновників за нібито "антирадянську діяльність". Їхнім злочином було створення групи сприяння виконанню Гельсінкських угод і участь у ній. Не зважаючи на намагання Москви покласти край існуванню та діяльності Української групи, до організації весь час приєднувалося все більше й більше нових членів. Між 1977 і 1979 роками кількість членів Української гельсінкської групи збільшилася більше, ніж утворює.

У 1979 році реакція радянського уряду на збільшення числа членів Української гельсінкської групи прийняла нові та

Текст заяви, виголошеної адвокатом Мирославом Смородським перед Американською Комісією в справах безпеки та співпраці в Європі в Вашингтоні 16 листопада 1981 року.

М. Смородський, колишній член делегації громадськості США на Мадридській конференції Комісії в справах безпеки та співпраці в Європі, виступив як один з чотирьох свідків на зізнаннях про сучасне становище справи правозахисту на Україні. Окрім Смородського, перед Комісією також свідчили: один з засновників Московської та Закордонний представник Української груп сприяння виконанню Гельсінкських угод Петро Григоренко та інші закордонні представники Української групи: Ніна Строката та Володимир Малинкович. Зізнання були організовані в зв'язку з п'ятою річницею заснування Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

прискорені форми. Пройшла нова хвиля арештів, але, на відміну від попередніх арештів за антирадянську діяльність, багато нових членів, заарештованих у 1979 та 1980 роках, обвинуватили в злочинницькій поведінці звичайного кримінального характеру.

Цей новий підхід, до якого вдався радянський режим, щоб ліквідувати інакодумство, ясно вказує на усвідомлення радянським урядом, що його попередня тактика арештів дисидентів за "антирадянську агітацію та пропаганду" чи за "наклепи на державу" вже широко відома як тонко замаскована фасада, за якою прихована справжня ціль переслідування — не дати людям можливості користуватися своїми основними людськими та політичними правами.

Як на сьогодні, всі члени Української гельсінкської групи або у в'язницях, або в таборах "суворого режиму", або на засланні.

Виникає питання, чому такий сильний режим, як уряд Радянського Союзу, так боїться горстки людей, які мужньо виступають на захист людських прав, для оборони яких були підписані Гельсінкські угоди. Чому посол Ільчов так люто нападає на американського посла Макса Кемпелмена за постановку питання про долю членів Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод?

Я вважаю, що переслідування гельсінкських груп — це більше, ніж переслідування урядом групи осіб, які здійснюють своє "право знати свої права та діяти за ними". Створення, діяльність та переслідування Гельсінкської групи на Україні та подібних груп в інших радянських республіках — це історичний відбиток загальної природи та внутрішнього протиріччя Радянського Союзу — себто, національного питання.

Ми повинні визнати одну загальну істину: Радянський Союз не є монолітним суспільством. Навпаки, це примусова амальгама численних народів та етнічних і расових груп. Більше того, радянський експансіонізм не є новим явищем на історичній арені. Це просто продовження політичної традиції царизму. Національне питання в СРСР, як таке, — це історично усталений діючий фактор. Воно є невід'ємною частиною радянських внутрішніх і зовнішніх політичних процесів. Це питання грає вирішальну роль у формулюванні радянської політики стосовно таких різноманітних політичних і економічних чинників як розподіл капіталу та робочої сили, енергетичні та оборонні витрати, призов до війська, а також стосунки між Сходом і Заходом.

Централізований шовінізм, відомий як русифікація, є тим цементуючим фактором, який Москва використовувала на протязі сторіч для збереження своєї гегемонії. Згідно з цією політикою Москва намагалася ліквідувати різні народи та расові групи з надією на те, що кінець-кінцем, постане синтетичний "радянський народ", консолідуючи, таким способом, її імперію, що

простяглася понад половину земної кулі. Центральний уряд намагався й намагається викоринити будь-який прояв думки, яка потенційно могла би становити загрозу такій консолідації. Створення груп сприяння виконанню Гельсінкських угод на території Радянського Союзу розглядалося Москвою як один з каталізаторів, який міг би розмити той фундамент, на якому тримається її імперія.

За короткий час після підписання угод у п'яти національних республіках СРСР — Росії, Україні, Литві, Вірменії, Грузії — незалежно одна від одної було створено п'ять груп сприяння виконанню Гельсінкських угод. До груп увійшли різні політичні активісти та представники інтелігенції. Сюди належали вірні (християни, євреї та мусулмани), а також робітники та діячі профспілкового руху. Фактором, що об'єднував усі групи, була їхня віра, що права, які гарантуються Гельсінкськими угодами, мають універсальний характер. Крім того, головною метою всіх груп було визнання права національних і етнічних груп зберігати та розвивати свою культурну та політичну особливість. Це в першу чергу можна було сказати про Українську гельсінкську групу, яка в друкованих нею документах кинула виклик спробам Москви розчавити культурний, інтелектуальний і політичний розвиток українського народу.

Таким чином, кремлівська верхівка безсумнівно відчувала, що подібні ідеї та діяльність були абсолютно несполучні з їхніми геополітичними інтересами та політикою русифікації та що подібні прояви треба придушувати.

Сьогодні, не зважаючи на спроби ліквідувати гельсінкські групи, національне питання в СРСР залишається навіть актуальнішим, ніж будь-коли. Через міжнародну увагу до праці Комісії в справах безпеки та співпраці в Європі гельсінкські групи були найяскравішим доказом основної настанови різних народів Радянського Союзу. Демографічні дослідження показують, що кількість населення серед національних і етнічних меншостей збільшилося швидше, ніж число росіян, що раніше переважали, але які швидко перетворюються в меншість. Історія показала, що, не зважаючи на сторіччя русифікації, поляризація неросійських народів за національною та етнічною ознакою відбувалася швидше, ніж їхня асиміляція у новий "радянський народ", себто поняття, що базується виключно на російських нормах.

Життя не виправдало твердження Москви, що національні та етнічні відмінності зникатимуть в міру зростання економічного прогресу. По суті справи, трапилося саме протилежне. Потреба в збільшенні економічної децентралізації, що є обов'язковою для економічної ефективності, штовхає до національно-економічного розвитку республік.

На протязі минулих десяти років на Україні відбулися численні стихійні демонстрації протесту. В 1972 році у кількох промислових центрах пройшли демонстрації на знак незадоволення погіршенням економічних умов. У 1977-1978 роках гірник В. Клебанов спробував створити вільну профспілку на Донбасі — важливому центрі видобування вугілля на Україні. Його спроба організувати шахтарів усієї України була безпосередньо пов'язана з погіршенням становища цієї промисловости на Україні та нерівним розподіленням Москвою капіталу й робочої сили в цій республіці.

У 1981 році численні страйки відбулися в Києві, Донбасі та Івано-Франківську. Демонстранти вимагали як соціально-економічних, так і національних та культурних прав.

Ми повинні розуміти геополітичні наслідки цих подій на Україні та їхню територіяльну близькість до Польщі. Хоча польський досвід має свої власні початки, він безсумнівно матиме великий психологічний вплив на народи Радянського Союзу, особливо на українців.

Що це все означає у формулюванні ефективної політики Сполучених Штатів на противагу політиці Радянського Союзу? Досі американська стратегія базувалася на припущенні, що її політика стосовно СРСР повинна бути тільки реакцією на ініціативу Радянського Союзу. Політика "втримування" [containment], яку було прийнято після Другої світової війни, все ще на озброєнні через 35 років як основа нашої стратегії щодо Радянського Союзу. Таким чином, слід чинити опір геополітичному та ідеологічному експансіонізму Радянського Союзу в надії, що внутрішні сили в Радянському Союзі викличуть "розм'якшення" радянської влади. Ця політика зокрема забороняє будь-які активні дії з боку Америки експлуатувати ендемічні радянські слабості.

Невдачу політики "втримування" визнав її автор Джордж Кеннан, який передбачав не більше як 10-15 років провадження цієї політики перед тим, як радянський режим "розм'якше". Проте, через 35 років виявилось, що ця політика не змогла зупинити підтримані советами тероризм і так звані "війни за національне визволення" в Третьому світі. Вона не змогла зупинити ні безпосередню експансію радянського гегемонізму, ані експансію за його дорученням з використанням чужоземних найманців у Африку, на Близький Схід, у Середню Азію, на Далекий Схід і у Латинську Америку.

Слід зробити нашу стратегію щодо загрози з боку Москви більш ініціативною. Наша політика повинна бути скерована на щось значно більше, ніж підвищені військові витрати. Кінець-кінцем, ми домінували в цій ділянці якраз у той час, коли "втримуван-

ня" зародилося 35 років тому. Я вважаю, що саме корінні питання національних і людських прав у Радянському Союзі повинні бути наріжним каменем нашої нової стратегії.

Недавній меморандум Державного департаменту про ролі прав людини в американській зовнішній політиці — це радісна подія. Проте, недостатньо підтримувати політику стосовно Радянського Союзу, яка служить тільки практичним інтересам, тому що така політика не бере до уваги прав різних народів і етнічних груп, які становлять СРСР. Тим самим така політика не визнає корисності єдиної наймогутнішої рушійної сили історії. Чи можуть національні та етнічні права бути поняттям, що охоплює весь світ, але раптово зупиняється перед радянським кордоном?

Це неймовірно, що народи Третього світу не усвідомили того факту, що радянське панування на території Радянського Союзу охоплює більше однієї третини всієї території Азії. Покоління тому більшість людей здивувалася, коли дізналася про те, що в Радянському Союзі більше мусулман, аніж в Об'єднаній Арабській Республіці. І це, між іншим, мало місце ще перед тим, як демографічний розподіл у Радянському Союзі змінився на користь неросійського населення. Такі провідники арабських країн як ель-Каддафі з Лівії, Гусейн з Іраку та аль-Асад з Сирії, тільки виграли б, якби переглянули свій радянський курс щодо мусулманських народів СРСР. На щастя для країн Близького Сходу, Ізраїлю та Америки, покійний президент Садат був чудово обізнаний з цією ситуацією, й його політика з Радянським Союзом відбивала це.

Ми повинні зрозуміти, що, позбавляючи народи та етнічні групи в Радянському Союзі їхніх прав на культурне та політичне самовиявлення, а також придушуючи людські права окремих громадян, Радянський Союз зміг втриматися на позиціях світової наддержави, яка загрожує миру в усьому світі. Тому ми повинні наголосити на умовах, в яких знаходяться людські права в Радянському Союзі в їхньому індивідуальному та колективному вияві у формі національного та культурного самовизначення. Наголошуючи на порушеннях Радянським Союзом у таких сферах, Сполучені Штати могли б виділити слабості радянської системи на міжнародній ідеологічній арені. Подібна переорієнтація нашої політики щодо Радянського Союзу, за моїм переконанням, послужила б концептуальною та моральною протиположністю радянській системі влади. Це був би засіб невтралізації радянської стратегії заманювання Західної Європи у двобічну економічну залежність від СРСР. Така політика могла б успішно протидіяти так званім "війнам за національне визволення" в країнах Третього світу. Наголошуючи на порушеннях Радянським Союзом не тільки прав окремих громадян, але й національних та етнічних прав,

Америка могла б привернути увагу і подати підтримку місцевим рухам у країнах радянського блоку, які кидають відчайдушний виклик безкомпромiсному колоніалiзмовi. У процесi подiбної переорiєнтацiї ми могли б спиратися на фiлософiю, яка є повсюдно прийнята та вiдповiдає засадам американськiї полiтичної та громадськiї думки. Парадокс полягає в тому, що Радянський Союз проголосив себе захисником цiєї фiлософiї. Наше завдання — показати свiтовi, що він ним не є.

МОЯ ЗАЧАКЛОВАНА АНАДОЛУ¹

Ліда Паліў

Світла і тіні на схід від Анкари

Іштар узяла ліру й почала співати.
Одяг поклала у стіп на землі.
Вона співала,
Іштар.
Притулилась до скелі, що над морем,
А з моря прийшла велика хвиля.
Велика хвиля заговорила до Іштар:
«Кому ти співаєш?
Він глухий, він тебе не чує,
Він сліпий, він не бачить тебе...»

*Уривок з «Пісні Уллікумміс»
(1300 р. до Хр.), знайденої
в руїнах Гаттусу²*

Спершу була радість. Я йшла селом і збивала пил під ногами. До мене присікувалися гуси і сичали, розкривши червоні дзьоби. Я сміялася і проганяла їх, а вони розправляли крила і йшли з великим лементом урозтіч.

Білобокі хати викрасовувалися в сонці, при дверях золотилися стиглі гарбузи. Під ворітьми задерло лапи покинуте ржаве рало. На білих ряднах сушилося насіння, а кружала соняшникового цвіту вилежувались лицем до сонця. Був солом'яно-осінній день. І знову, як раніше, на чужих шляхах бриніли ледь уловні спогади приємного, давно баченого і відчутого.

Дорогою воли тягли віз, навантажений цукровими буряками, торохотіли колеса з суцільних півдисків, котилися з минулого, з неоліту. Впоблизу зречено чалапав віслюк, запряжений у керат. Кам'яні жорна терли булгур на муку. "Будь чистий, як вода, і хай хліба буде тобі подостатком", — кажуть турки.

---

1. Анадолу — турецька назва Анатолії.

2. Вільний переклад із *World Mythology* Лярус

Недалеко села розкопаний курган Аладжа Геюк з залишками гетитського міста. Два сфінкси з обтовченими обличчями стоять тут насторожі вже 35 століть. Біля руїн, жінки, підкотивши шаравари, прали плаття в великому кориті. Поняття часу плутається...

Посеред суворого краєвиду, в вузькій ущелині коло Язиликаї, побожна тиша. Там процесії прадавніх гетитських богів і богинь, викарбувані на стінах скель, ще досі маєстатично пересуваються рівними рядами. Їхні імена залишились десь у півсутінках історії.

Біля села Боазкале відкопані руїни прадавньої столиці Гаттуса, куди на королівський двір приходили послы з усього знаного тоді світу, звідкіля виряджали армії на підбій Вавилонії, на бої з Єгиптом. Цей двір покинув королевич, щоб стати єдиним гідним чоловіком вдові по Тутанхамуніві, однак не добився до Єгипту. Звідтіля виїхала принцеса, що одружилася з Рамзесом Великим...

Сьогодні тут пустка, тільки під руїнами могутніх валів, при Брамі левів, закутана туркень безщадно батожить осла, надмірно нав'юченого міхами. У віслюка по стегнах стікає ржава кров, і він глухо впав на землю. Мені стало жаль тварини і жінки і світу. Дисонансом задеренчала струна смутку, неспокою, та довго мене та жалість не покидала.

В Анатолії противоріччя почувань — тут сонце і радість, тут тінь і смуток.

Повз вікна автобуса бігло передгір'я. Сонце світило прямо в вічі і розсипало ряхтливий пилوک по стерні на полях, у селах, що поприсідали в долинах.

Осеніло. Тополі при дорогах дрібно перебирали пожовклим листям. Пахло димом, а ніщо так не наводить затишні спогади, як дим...

Сонце сковзувалося по небосхилі все нижче й нижче. Пагорби ставали м'які й пухнаті й ластилися мов великі ангорські коти, просилися, щоб їх гладити.

Десь із села пронісся голос мюеззіна: "Ля ілляга ілля лляг" — "Немає іншого бога, тільки Бог".

І тут нагло урвалася нитка до мого дитинства...

Зникла передвечірня м'якість. Багряно засклилося плесо Кизилірмаку — Червоної ріки, що пливе помалу в Чорне море. Над водою верби підвели п'ястуки до неба. Сутеніло...

А тоді, вже на передмісті Анкари, з зеленого мусулманського

прапора зійшов серп місяця і поплив по такому же зеленому небі, аж поки не зачепив за вершок чорного мінарету. Зорі, одна за одною, позакривали яшмаками свої світлі обличчя.

Там в Анкарі, ще вчора, а може перед роками, чи навіть у попередньому моєму житті, була тривожна ніч. Ми з тобою зріпи руки при мідних боках самовара в опустілому ресторані, десь на грані між старим та новим містом. Крісла кругом нас примарно їжилися чорними котами. Світла міста давно вже відпливли плесом смоляного ставу, затихли поодинокі постріли анкарської ночі. Тільки твої очі заспокоювали мене — зелені очі Анатолії.

Гарячий чай пахнів Сходом, чманив, і я намагалась розгадати, чому ця країна далека та близька, рідна, але й чужа.

"Сезаме, одчинись!"

Лямпа Алпадіна у виді малого чайника на верху самовара, видмухувала клубки білої пари. З'явився отурбанений джін, склав руки на грудях, низько вклонився і відійшов у темноту, не обіцявши виконати трьох бажань...

Сумирність у Кападокії

На стрімких схилах гір і каньйонів сотні покинутих печерних церков і монастирів, в яких уже не пахне ладаном і де вже вірні давно відшепотіли свої молитви. І тільки на стінах стоять ще досі святі з аскетичними візантійськими обличчями та широко розплющеними повними докору очима. В минулому хтось не витримав цих поглядів і місцями повидряпував обличчя до білого.

У ранню добу християнства містик Св. Василій, єпископ Кесарії, разом із Св. Григорієм з Назіянзу, оселилися тут, шукаючи самотності і з'єднання природи з Богом. І писав тоді Св. Василій: "Ніяка інша околиця не дала мені такого глибокого спокою. Не тільки не доходить сюди гамір міста, але місце це далеке й від шляху подорожніх".

Я спиналася драбинами до печер, що здалеку виглядали, мов гнізда велетенських птахів. Всередині присвічувала кишеньковим ліхтариком, хоча краще було б бачити всі ці старожитні ікони при світлі каганця.

У печерній церкві Св. Варвари в Гереме візерунки розмальовані червоною охрою, деякі ще з часу іконоборства в Візантії. Зображений там і син Кападокії Св. Юрій на білому коні і чорт, схожий на рогатого жука.

У "Церкві змія" щиро наївні фрески: імператор Костянтин із

матір'ю Св. Оленою та Св. Онуфрій, якого, за легендою, Бог перемінив із спокусливої жінки на бородатого дідугана.

В "Темній церкві" сцени народження Христа, виконані вже без сумніву довершеним мистцем, може і з самого Царгороду. І нагадалась Каріе Джами в Істанбулі та Св. Софія в Києві...

В печерах тиша, холод і темінь. А ззовні сліпуче сонце дзвонило у великий дзвін.

Із верха скелі в Ючгісарі вид на несьогосвітній' краєвид з далеким вулканом Ерціяз. Колись у давнині земля вивергла всі ті химерні форми, а вітри, дощі й сніги роз'їли камінь, потворили розколини, оставили човби, наче велетенські колони, мов руїни замків. Окиснення надало прямовисним стінам пісковика різнобарвних відтінків від теплочервоних і жовтих до холодозелених і сірих.

Я ходила тим щербатим сюрреалістичним краєвидом, наче по чужій планеті. Наді мною ледве врівноважені кам'яні брили, мов гігантські гриби або закам'янілі воїни в шоломах. Турки вірять, що це Аллах, на молитви, перемінив ворожу армію у камінь.

Сонце пригрівало, безнастанно сюрчали цвіркуни, приворожували осінь. По битій дорозі радісно бігали чубаті птички буль-буль.

У плодючій вулканічній землі, в ярах помежи скелями рясно ріс виноград, виблискували набряклі сонцем грона. В садах доспілі яблука глухо падали на землю. Пахло, наче в церкві на Спаса.

Жінки, біблійно загорнені в білі лантухи, везли на віслюках коші з плодами. Їхали в село, де люди живуть досі в печерах або в малих домиках, приліплених до скель. Дівчата несли воду в прадавніх амфорах.

Повз мене котився віз, повний рум'яних яблук. Вусатий чоловік затримав коні й, усміхаючися приязно, подав мені повні жмені фруктів. Лагідно щось приговорював по-турецьки, наче перекопував, що це гостинець, який слід прийняти без заплати, та що він, як його предки-кочовики, радо ділиться всім добром із зустрічними мандрівниками.

У нещодавно покиненому християнському селі Зілве землетруси постріясаєли валуни з уривистих стін каньйону, і мешканці покинули свої печери. Сьогодні важко повірити, що тут ще кількадесят років тому було життя, пісні і дзенькіт дзвоника в невеликій каплиці. Тепер уже тільки порожні роти печер позіхали і десь жалібно крякало гайвороння.

■

Між яловими скелями зелена акація, наче міраж. І ти мені примарився, що умивався біля джерела під деревом. По твоїм смаглим тілі стікало сонце янтарними краплинами. Ти всміхався до мене виноградно-зеленими очима, а я, в ясирі дивних почувань, ішла до тебе, мов заворожена.

Ти набрав у жмені води з джерела і дав мені напитися.

І ми сиділи під твоїм небом, під твоїм деревом, і тиха радість присілася до нас, і весело дзюркотіла вода в джерелі, і гайвороння вже не крякало.

Туга на пустелі

Удосвіта залишила запорошене містечко. Віяв вітер і рвав на шматки спів мюеззіна. На прощання затріпотіли завішені на мотузках килими, мов квітники, випечені дрібними пальчиками молодих дівчат.

Їхала одвічним шляхом у безмежну пустелю, де всі дороги далекі.

Лівобіч автобуса сходило сонце й позолотило руна овець, що паслися біля дороги. Чабан у білій широкоплечій бурці засвітився, мов каганець, і згас, затьмарений курявою, а вівці відкотилися, мов крем'яхи, і знову стало зовсім порожньо...

Не було людських осель, до виднокругу простягалася червона порепана земля, де вітри і сонце спалили вже трави. З великого мідного казана лилась безкрая самотність.

Скільки завойовників прогналися цими шляхами! Я заплющила очі, і мені ввижались тіні історії, що чвалали на конях — чалих, буланых та карих. Я чула іржання.

Здригнулася, і мариво пройшло. Дорогою пересувалася група кочовиків-юрюк. Коні та верблуди терпеливо чалапали, несучи все їхнє майно. Підбили куряву і також відійшли в минуле.

У цій самотності на забутому шляху, що простягався колись з Китаю до Європи, розкинуті скелети каравансераїв з височезними порталами, оздобленими складними арабесками у тиньку. В Аджикагані блакитне небо впливалося крізь завалене склепіння стайні, високої, мов храм, і тільки голуби там журливо вуркотали. На подвір'ї серед бур'яну засіялась одна червона мальва, наче остання жеврина життя.

Посеред пустелі побіліле дзеркало безплідного солончака. Я ходила берегами по зашерхлому болоті і вслухалася в мертвотну тишу. Це мовчання однак, зрадливе, бо десь у глибині земля клекотіла, готувала новий землетрус.

Безмарна небосинь не покидала мене в Анатолії. Туго нап'яте небесне шатро піднеслося високо. Сонце бриніло в zenіті, гріло та

не пекло, полагіднішало перед приходом снігів та морозів. Снувалася вже осіння туга, мов дим.

У піднебессі летіли ключем журавлі. Відкіля? Куди? Замигтіли прощально крилами, їхнє смутне квиління ставало вже ледь чути, а тоді птахи потонули в морі синяви на обрії. Самітна довгов'яза криниця-журавель і собі підвела довгу шию, наче і вона хотіла відлетіти у вирій.

Завіяна вітрами високорівня мені напричуд близька. Чи знаю цей вітер з півночі, чи пізнаю цей ледь помітний запах степів?

Під вечір вітер ущух, уже тільки поспівував колискову — Анадолу- лу-лу...

І марилось, що знала тебе вже тоді, коли твої предки пригналися на баских конях слідами сірого вовка з євразійських степів, із гір Алтаю та з озера Байкалу.

І збирались вони на раду

*Коли холодно віяли світанкові вітри,
Коли сивий жайворонок починав співати,
Коли арабські коні заіржали, побачивши своїх панів,
Коли довгобородий перс закликав до молитви,
Коли вже можна було відрізнути біле від чорного,
Коли сонце діткнуло хвилясті верхи високих гір,
Коли зійшлися відважні воїни-ватажки...*

Ніщо не спинало вітрів, ні шалених вершників орди хана Байндіра на чолі племені огузів. Коні витягали голови, хапали зубами повітря. Ти припинив свого коня-шайтана і вистріпив у небо. На місці, де впала стріла, ти розложив весільний намет. І ти казав мені:

Чи я не встав удосвіта?

Чи не осідлав свого чалого коня?

Чи не застріпив оленя перед твоїм шатром?

Чи ти мене не кликала до себе?

Чи ми не переганялися степом верхи на наших конях?

(Обидва уривки із огузьких оповідань 10 до 13 см.)³

Я слухала твою оповідь про давні звитяжні часи, і видавалося, що пам'ятаю усе.

Сьогодні ти перевтілений співець Анатолії. У твоїх зіницях безмежжя піль твого батька. Там бунчуки маківок відплакали літо сльозами опію, лишилося тільки похмілля.

---

3. Вільний переклад з англійського *The Book of Dede Korkut*, translated by Geoffrey Lewis.

Турецькі міста у безчассі

Посеред пустелі — містечко Невшегір. Опівденне сонце припікає, побілені скринечки домів дрижать у теплих випарах і втомлено спинаються наверх до старої селджуцької цитаделі.

Вітер мів курявою, втискався в вузькі стрімкі завулки. Пахло кавунними м'якушками, як у всіх містах Анатолії.

Я вешталася по базарі поміж стіжками полум'яних перців, зелених смугастих гарбузів, фіолетних баклажанів. Жінки в безформних пишних шараварах та з яшмаками на обличчях, виважували виноград на мідних шальках терезів. Я купила коржів з сезамом та мисочку зашерхлого йоґурту.

У тьмяних крамницях розглядала килими, ткани кочовиками, вишивані бесаги на вілюків, мідні посудини та старе срібне намисто з бурштинами. Продавці додержувалися ритуалу Близького Сходу і розводили зі мною довгі розмови. Хлопчики, що з'являлися невідомо звідкіля, приносили таці з чашками гарячого чаю з помаранчового цвіту.

Тут ніхто не поспішає. На майдані сивобородий старий у білій кепочці вигрівається на сонці і покурює водяну люльку із довгим цибухом. Бояджи терпеливо сидять біля мосяжних, фантастично оздоблених скринечок, на яких чистять черевики. Циган, що провадить кудись кошлатого ведмеда, всміхається, виліскуючи металевими зубами, намагається виманити в мене гроші.

Увечорі сиділа при вікні. Рожевий небосхил ще тремтів якийсь час на чорних голках мінаретів, а тоді погас. З протилежного боку викотився блідий недопечений півбуханець місяця. Білі вівці, що паслися під вікном, стали зовсім чорними.

Коли вже згасила свічку й намагалась заснути, чула, як далеко гудів тулумбас і неслася журлива пісня. За мною ще далі ходила туга, безкрая, як пустеля.

На світанку будили мене співи мюеззінів із двадцять дев'ятох мінаретів: "Ас — саляту хайрум міна н-навм" — "Молитва краща від сну". Ніде не чула такого мелодійного заклику до молитви, як в Невшегірі. Хвилювалась і не могла вже спати...

У Ніде стоїть Гудавент Тюрбе — гробовець дочки монгольського хана, наче закам'яніле шатро кочовиків. Сліпучо білий камінь мережкою над порталом, а над вікнами, як малий прогріх проти Ісламу, викарбувані дівоптахи, наче прилетіли сюди з чужих країн і загніздилися в кам'яному рослинному плетиві.

Під гробівцем гралися діти. Дівчинка в широких шараварах чомусь крутилася, мов дзиґа, а десятки дрібноплетених кісок літали кругом її голови. Маленький хлопчина, переодягнений у фантастичний костюм паші, грався з іншими дітьми і радісно

верещав, мабуть, і не знав, що його чекає важливий релігійний обряд. Увечорі, запрошена на сьонет — свято обрізання, я застала мого хлопчика, обкладеного подарунками, на великому оздобленому ліжку посеред кімнати. Рідня і знайомі відзначали врочисту нагоду, пили фруктові соки, їли солодощі. Грала писклива музика, а підлога аж угиналася під ногами танцюристів. Хлопчик тихо плакав, і тільки бабуня ним турбувалася та клала холодні оклади на чоло.

Коло підніжжя Тавру, помежи безголовими вулканами старезне місто Конья. Тисочоліттями жили тут народи, які давно вже зійшли із сторінок історії: гетити, фрігійці, лідійці, місто окупували Ахеменіди з Персії, і Олександр Великий не оминув Іконіюм-Коньї. Були тут римляни і візантійці, і Св. Павло проповідував по прогначні з Антіохії. Араби і турки-селджуки принесли сюди прапор Ісламу, турки-османці панували понад 600 років.

Сьогодні Конья провінційне місто, важко повірити, що була вона столицею могутньої держави, осередком культури і науки всього мусулманського світу. "Оглянь весь світ, але побувай і в Коньї", — казали колись турки.

У найстаршому мечеті Алаеддіна дах підпертий колонами ще з римських святинь. Історія придушує місто, повзе плющем по старих селджуцьких будівлях, що побронзовіли вже, поприсідали, мов гриби.

У серці міста ребриста вежа, викладена смарагдовими кахлями, оперезана закрутистим арабським письмом. Внизу мавзолей Мевлеві Каляледіна, знаного також як Джалаліддін Румі, поета, філософа-містика та засновника секти дервішів-кружлярів. Всередині, в півсутінках свічки, запах тиміаму з десятків кадильниць та шепотіння молитов. Сюди приходять прочани, щоб притулитися обличчям до срібних сходів перед саркофагом Мевлеві.

Тихо грала сумовита музика стародавніх інструментів: струнного ребапу, ней-флейти, та мазгар-барабану.

Чи знаєш, про що ребап говоритиме?

Слід іти за ним, щоб зрозуміти правильну дорогу

(Рубаї)

Чуєш, про що розповідає ней?

Він нарікає на розставання в світі

(Мевлеві)⁴

---

4. Уривки поезій, вільно перекладені з обкладинки турецької платівки *Rebab tan nagmeler*.

І досі ще в дні свят дервіші в широких білих спідницях, крутяться тут до безтями, на те, щоб у шалі танцю звільнитися від земних ланцюгів.

Подібно, як Св. Василій тисячу років раніше, Мевлеві на свій спосіб шукав утечі від світу і поєднання з Богом.

Я дивилася на розету, розмальовану на склепінні церемонійної зали, і видавалося, що вона кружляє, все швидше і швидше.

Мечет Селіма, побудований сином Сулеймана Великого та Роксолани, вже в пізніші часи. Селім, ще перш, ніж став султаном, був тут губернатором і біля Коньї розгромив війська свого рідного брата Баязида.

У храмі аркади ширяють до запаморочливих висот, вікна алмазами під банею, як у мечеті Фетіха-Переможця в Істанбулі. Крадькома ходила босоніж по килимах, щоб не турбувати сивобородих старих, що читали навколішках із величезних Коранів.

Я довго стояла, обпершися об білий мармуровий мімбер-повідальницю, насолоджувалась ароматом троянної води, якою завжди пахнуть мечети в Анатолії, дивилась, як сонце падає пасмами крізь заґратоване вікно на різьблені дерев'яні віконниці та на обведenu білою мережкою низьку катедру з Кораном.

На півдні анатолійської високорівні, в півніжжі Таврських гір, снувався ще ранковий туман і тільки шлях виблискував до сонця сталевим ятаганом. Гори юрбилися чимраз ближче, заглядали в чисті дзеркала озер. На узбіччях, поміж струнками алепськими соснами стелилася косодеревина. Ніде ні живої душі, тільки стежки вибиті копитами кіз. Високо у піднебессі ширяв гірський сокіл. Краєвид чіткий, прозорий, дзвенів інструментами Мевлеві.

*Це все вже наче колись було — і цей ліс осінній у горах і при-
страсна музика, саз, джюмбюш і тамбурін...*

*Я танцювала босоніж, топтала чатиння і золоті монети,
які сонце кидало мені під ноги. Я вихилялася з боку на бік, я
плескала в долоні, я торкала кінцями пальців струни соняшного
проміння. Я дивувалася, звідкіля так добре знаю ці турецькі
танці.*

*І оберталися коліщатами шпильки на соснах, і кружляв ліс, і
коливалося сонце. Я чула на вустах терпкий смак живиці.*

*Срібні нашивки на моєму турецькому строї виблискували,
плуталася довга запаска, кінці штудерно зав'язаних хуст
метлялися кругом голови, мов червоні птахи, дзвеніло мосяжне
намисто.*

Вирували незмірно посилені почування, була напружена до краю. Серце барабанило все швидше і швидше, музика прискорювалась.

Тоді ти відкинув джюмбюш, на якому досі грав, завинув хустку кругом голови на турецький лад і кинувся також у танець. В очах твоїх горіли сосни.

Я з гір Текірських. Оповив

Я голову, бо маю рану...

Суперниче! Од хустки геть!

Намітку цю дала кохана.

(Уривок з османської пісні)⁵

Боялась торкнутися твого обличчя, бо знала, що вже тоді ніколи не відійду. Який це трунок випила я з твоїх долонь у Кападокії?

Танцювала вже на жаринах.

Хто я?

Стежки між руїнами

Я протоптала стежки в тринадцяти греко-римських руїнах від берегів Егейського моря, де на горі Пагос богиня Немезида ввісні звеліла Олександрові Македонському збудувати нове місто Смірну, аж до крутого побережжя Середземного моря біля Алянї, яке колись Антоній подарував Клеопатрі і звідкіля вона брала дерево на свої кораблі. Плутарх писав колись про відвідини Клеопатри у цих водах: "Вона пливла рікою Сіднус у баржі з позолоченою кормою, з розгорненим пурпуровим вітрилом, а срібні весла вибивали ритм для флейт, дудок і гарф. Вона, переодягнена, як Венера, напів лежала під золототканим балдахином".

Сьогодні у тих містах, що стояли з давніх давен на перехрестях шляхів, вже тільки вітер зідхає за минулим.

А в руїні, як у людей, різні настрої: вони радісні або сумні, вони відверті або скриті...

У долині, в якій був святий гай, оспіваний Гомером, руїни міста Кляросу. Ребрами давно загиблого звіра моторошно біліли залишки склепіння підвалів святині Аполлона, де віщунки проголошували світові віршовані пророцтва.

Поблизу, на верхівці пагорба, залишки Нотіону. Звідтіля

---

5. Переклад з турецького Агатангела Кримського.

казковий вид на море і на далекий острів Самос. Сонце вже клонилося до заходу, а дрібні морські хвилі мільйонами призм розбивали проміння на райдужні кольори. Я брала участь у прадавньому торжествуванні світла.

Геліос несеться понад морські хвилі
у пишній чаші окриленого ложа,
викутій Гефестом із щирого золота.

(Мімнермус, 7 ст. до Хр.)⁶

В Ефесі, у ранковій тиші, чула тільки теленькання дзвіночків на шиях овець, що пасуться десь на узбіччі гори.

Руїни, наче б радісні. Із тіней виривають аркади, колони, статуї. Сонце низько над обрієм, карбувало чіткі взори на ґзимсах, на зубчастому листі аканта в капітелях. Все дихало, росло, немов невидима рука обернула скельце в піщовому годиннику і час ішов у зворотному напрямі.

У йонських містах ще далі розмотувався клубок історії.

В Мілеті, де в давнину філософи шукали поєднання знання, краси і порядку, залишились тільки німі безрадісні руїни. Театр — наче надщерблений черепок величезної амфори. Оспіваний поетами Меандер наніс намулу на побережжя, і море відступило, і не осталося ні сліду із пристаней тієї морської потуги.

У Сардісі, де колись йонці на спілку з атенцями почали повстання проти могутнього Дарія, в святині Артеміди мармурові колони граціозними завоями капітелів сьогодні вже тільки небо підпирають.

У вітті соснового гаю, що росте в руїнах Прієну, лагідно шелестів вітер, пахло живицею і чатинням. Зелене світло ковзалося по залишках святині Аteni. Я відчувала співзвучність з природою, злагоду...

Гелленістичне місто Нісса зависло над крутим узбіччям ущелини в горах. По камені повз мох, і у вологих тінях цвілі фіолетні дикі циклямени. Старі оливні дерева цупко держалися вузлуватим корінням залишків мармурових сидінь у театрі.

Там, де було місто Афродісія, біліють ліплянки, обвішані гірляндами скарлатного перцю, а біля них кози, прив'язані до

---

6. Вільний переклад з англійської мови з Richmond Lattimore, *Greek Lyrics*.

обрубків античних колон. Руїни частково розкопані в минулому столітті, тепер порослі зеленню. Не легко було продиратися крізь колючі ожини та розгільчасті кущі з довшими плодами гранат, однак мало в світі місць, де в заростях, розгорнувши тонку верству землі, знаходиш мозаїки.

Сюди, до Афродісіясу, ще далі прилітають голуби, як прилітали в давнину до святині анатолійської Афродіти, почитуваної тут, як богиня-мати, королева землі і неба, морів та підземелля.

У цій країні споконвічно поклонялися жінкам-богиням: Іштар-Астарті, Кібелі, Деметрі, Артеміді-Діані, Афродіті-Венері, Атені, Персефоні...

Уже здалека видніло біле Памуккале — "бавовняна фортеця". Вода, що випливає тут з гарячих джерел, залишила крейдяний осад і створила височезні закам'янілі водоспади. У давнині було на цій горі місто Геріаполіс. Руїни розхитані землетрусами, і враження таке, що потріскані стіни ось-ось заваляться дощенту.

Чорний отвір у землі, мов вхід у пекло, дихав отруйною сіркою, а на землі кругом лежали тільки мертвих пташок. Страбон писав, що тільки євнухи богині Кібелі могли зблизитися до печери на те, щоб, вдихнувши чаду, проголосувати пророцтва.

Сюди, до теплих джерел, в античні часи приїжджали лікуватися та часто й умирати. На римському некрополі ще досі залишилися десятки тисяч гробівців. Геріаполіс — наче пам'ятник, поставлений смерті.

На надбережжі Середземного моря міста Памфілії.

У Перзі, яку заснували вихідці з Трої, веліся розкопки. В полудень турецький робітник ритуально помився водою з дзбана, схилився навколішки, сів на п'яти в тіні римського муру на свіжо відкопаній мозаїці і тихо молився, відвернувши долоні до неба.

В Аспендосі акведукти, якими вода вже давно не пливе з гір, ще досі біжать полями, нацяткованими спілою бавовною. А на сцені добре збереженого театру, де колись глядіятори боролися з хижими звірами, обступили мене усміхнені турченята та понапихали мої кишені зіллям із сильним, наче відомим, та невловним запахом.

У Сіде, на півострові над морем, чула, як хвилі били об рифи, як вітер стогнав на агорі, де в ніші стоїть безголова богиня і де в давнину продавали невільників, захоплених піратами.

На шпилі високої гори в Таврі, в яких Беллерофонт поборов Химеру, руїни міста Термесс.

Від кінця гірської дороги, що в'юниться над проваллям, я підіймалася вже ледве помітними стежками. Кругом безлюдні, ще вищі верхи, а ген внизу перевал, в якому мешканці міста брали колись окуп від подорожніх. Узбіччя стрімкі, неприступні, навіть Олександр Великий не зміг здобути цього бастиону.

Під громіздкими валами в густім чагарнику некрополь міста. Саркофаги розбиті, ограбовані і вивергнені землетрусами. Сонце просвічувало крізь листя й кидало мохнаті плями на рельєфи з гелленістичними шоломами, щитами та списами. Цвинтарно пахли чебрець та м'ята. Під кам'яними брилами блідо цвів осінній шафран. У півсутінках тиша, наче у храмі.

Я продиралася крізь хащі гостролисту та карлючкуватого колючого дуба. Під ногами шурхотіло сухе листя. Десь цокав дятель, а відгомін ішов горами.

Чим вище я підіймалася, тим радісніше було віддихати, тим прозоріше ставало повітря.

На вершці гори, забуті людьми, ніколи не розкопувані руїни міста: приступки, сходи, повалені колони з мармуру різних відтінків, а в мурах вікна прямо в небо. Посеред хащів та бур'яну подзвонювали невідомі мені червоні ягідки.

Осінь і тут запалила вже дерева і день від того став ще світлішим. На чорних плесах цистерн пливло пожовкле листя.

Над проваллям викутий в скелі театр. Ряд сидінь упівколо, побрижений здриганнями землі.

*На деревах висіли повісма спогадів, мов бабине літо.
Пам'ятаю, я вже була тут.*

І тебе сподівалася зустріти. Ти фавн, у тебе на чолі вінок з соснового віття, а в очах папороть і сухе листя. Ти сидів у театрі й спокусливо розхитував тишу грою на флейті.

Я розхвильована. Я знала, що це наше з тобою зачароване місце, якого так довго шукала.

З рельєфів походили химерні мітологічні постаті. Дев'ять муз ніжно співали і пригравали на соняшнім промінні, напнятій на велику ліру. Сатири бігали лісом за німфами.

Сонце, яке я принесла з долини на плечах, тепер покотилося в вогненній колісниці, і тільки іскри посипалися на лаврове листя кущів, присвячених Аполлонові. Дурманно пахли мирти.

Я без зусилля піднеслася понад верховіття дерев. Я завжди знала, що зможу літати...

Радість, одначе, як осінь, нетривка, протікала крізь пальці, і я даремно стулювала долоні. Хотілось залишити тут хоча б частку себе, прагнулось підписатися невидимим письмом на камені, але я чимраз далі відлітала від нашого Термессу, від тебе...

Прощання на квітучому побережжі

Коли прокинулася перед світанком, я побачила, що місяць обер усю свою позолоту об плесо моря, та, побілівши, помалу тонув у воді.

Кущі ще спали, згорнувшилися в клубки. Геранії цвіли ще чорним цвітом.

Я пішла босоніж по холодному піску в море, а воно не прокинулось, тільки за кожним віддихом несло на берег атласові хвилі, обведені білою мережкою. Вода була ласкаво літепла.

За Таврськими верхами займалося світло, там прокидалася жар-птиця. Родився день.

Перший промінь металево дзенькнув, зачепивши верхів'я пальм.

Сонце розширяло зіниці.

На квітучому південному узбережжі, хороненому горами від холодних вітрів, торжествувало літо.

Біля Аланї, при дорозі, під ласкавим сонцем, білохусті жінки збирали бавовну на полях.

День, пропахлий тропічними квітами, перетканий цокотанням цикад, соковитий, блискучий, мов доспілий плід гранати.

В Анталї, посеред плеканого парку, дідок продавав смажені каштани, а з його візочка струміла синя смужка диму прямо в небо. Із пальмових дерев звисали мідні дзвони фініків. Коло стіп статечних чорних кипарисів цвіли кармазином бугенвілії й гібіски. Фіолетнокорі тамариски перебирали вузькими листочками. Доспівала жовтогаряча айва.

Пестропера духмяна Анталья...

Вийшла на балькон будинку, що виріс на верхівці стрімкої скелі над самим морем, і видавалося, що хиталася на найвищій щоглі корабля.

Сонце позбирало вже своє проміння, звило в клубок і котилося

в воду. На протилежному березі гавані попелясті гори стали двовимірними і попримлилися одна до одної.

Плесо моря всміхнулося рожево і згасло. По другому боці лиману, в Анталії, заіскрилися світла.

Пахли нічні квіти, аромат переливався понад вінця ночі.

Із радіо вилитася солодка, розтягла музика, мов мед.

На небо, засіяне сезамом, зринула оранжова повня місяця і зразу почала закидати сіті на золоті рибки в морю.

Світло в далекому рибальському човні перекликалося з зорями.

Мене огорнув тихий спокій, турецький "кейф". Заколисана насолодою хвилини, любила тим, як помалу плыв час. Цей день тривав місяць.

Несподівано, я помітила, що за тобою стояв джін, той самий, що відійшов від нас у п'ятьм в Анкарі. Він поклав руку на твоє плече, попровадив тебе до моря і відчалив з тобою від берега в чорній барці. Твоє обличчя стало ясне, прозоре, але очей уже не змогла побачити.

Мені хотілося протестувати, кликати тебе, але не було сил. Я лякала самотності, як дитина, залишена в темній кімнаті.

Небо стало примарнофосфоричне, місяць поменшав, став пласким і мертвобілим. Ущухли нічні птиці, не пахтіла вже жимолость.

Море брижилосся, стогнало, ішло на мене, видряпувалося на скелі, переливалося на балкон. Я чула солоний посмак на устах.

Всерпявна музика перетворилася на шторм, приспішено били барабани, пищали дудки, дренчали цитри.

Тоді я вилила склянку раки в море, і плесо побіліло, мов більмо.

Я втекла в кімнату, а там у кутках чигали волохаті думки, підозри, засуди. Задзвеніло дзеркало, глянула у нього й побачила там іншу жінку...

...Велика хвиля заговорила до Іштар:

«Кому ти співаєш?

Він глухий, він тебе не чує,

Він сліпий, він не бачить тебе...»

РОМАН ЯК ЖАНР

Іван Кошелівець

Рівно два роки тому організаторам тодішнього вечора, тим, що й тепер, обіцяв я цю доповідь, але якось вона тоді мені не пішла, пролежала, не зазнавши істотних змін, два роки, і тепер я маю приємність, сподіваюся, майже перед тією самою аудиторією, сплатити свій борг.

До теми, як вона зформульована, я дійшов посереднім шляхом. Було так, що зацікавило мене питання про "новий роман" (*nouveau roman*), маю на увазі конкретно той, що виник у Франції по Другій світовій війні. Піонером його була Наталі Саррот, яка почала писати багато раніше від авторів, яких зараховують до числа творців "нового роману". У цьому жанрі був написаний її роман *Тропізми* (1932), але тоді ніхто її не підтримав, і навіть не пощастило їй знайти видавця, так що перший її "новий роман" *Портрет невідомого* з'явився щойно 1947 року, і то завдяки Сартрові, який написав до нього передмову. До речі, Сартр запропонував ще одне означення для "нового роману" — "антироман". Пізніше у слід Наталі Саррот пішли Мішель Бютор, Ален Роб-Грійє, Кльод Сімон і ще кілька інших письменників. Це вже був рух, який викликав зацікавлення публіки.

Отож, зацікавившись: що таке "новий роман", — я спочатку вирішив постудіювати: а що таке роман взагалі? І тут я потонув у морі літератури, яку можна було подолати лише вибірково.

Зацікавлення теорією роману починається з праці П'єра Данієля Гює (Huet), який 1670 року, отже, понад три століття тому, опублікував книжку під назвою *Traité de l'origine des romans* ("Трактат про походження романів"). Після нього теоретичні праці про роман почали множитися, з особливим прискоренням, як і слід сподіватися, за нашого століття.

Уже з дев'ятнадцятого віку усе частіше до розважань на тему, що таке роман, поруч з теоретиками-літературознавцями, почали вдаватися самі романісти. У першій половині 19 століття Стендаль запропонував визначення роману як дзеркала, в якому на всю

Доповідь, прочитана на літературному вечорі 7 листопада 1981 р. в Нью-Йорку.

широчінь відбивається життєва дійсність; дзеркала, що рухається уздовж вулиці й відбиває в собі з однаковим успіхом як бруд калюж, так і синяву неба.

Симптоматичне, що саме з середовища романістів почався опір проти професорських спроб замкнути роман у раз назавжди визначені й усталені форми. Протестуючи проти Сент-Бева й Тена, які воліли розглядати роман з погляду якоїсь усталеної композиційної структури, Мопасан вигукував: "Хіба існують правила, як робити роман? Що то за дивовижні правила? Звідки вони походять? Хто їх установив? Силою якого принципу, якого авторитету й яких аргументів?"

Що стосується романістів нашого століття, які одночасно виступають і теоретиками роману як жанру, їх годі було б навіть перераховувати. Вистачить, як я назву в німецькій літературі Томаса Манна й Роберта Музіля; у французькій — Фелісьєна Марсо й Жака Льорана чи ще Раймона Кено, який один зі своїх романів написав за наперед теоретично виробленою структурою.

Частиною з того, що зачерпнув з деякого знайомства з великою літературою про роман, я й хочу поділитися з шановними слухачами.

Побачивши оголошення про тему моєї доповіді, не виключене було вам подумати: роман є роман, усі ми добре знаємо, що це таке, і що можна сказати про нього, окрім загальновідомих речей. І як хтось з вас так подумав, то й справді не помилився: я буду говорити звичайні, загальновідомі речі. Власне й почну з виправдання права на розмови про загальновідоме.

Поперше, хочу звернути вашу увагу на те, що щастя відкривати нове, говорити щось досі зовсім не відоме, трапляється нам дуже рідко; і говоримо ми, свідомі того чи ні, краще — як свідомі, навіть у вельми наукових викладах про загальновідоме. Хто думає протилежно, той впадає в небезпечну гординю.

Подруге, те, що ми звичайно називаємо загальновідомим, буває підступно невловне, і на нього корисно часом вказувати, щоб воно не лишилося непомітне. На закид, що письменники говорять загальновідомі речі, засновник літературної критики у Франції Дені Дідро казав приблизно таке, бо цитую з пам'яті: кажете, що письменники говорять про щоденні явища, які стоять на наших очах. Так, але ви їх не бачите; треба, щоб прийшов поет чи мистець, який зверне на них вашу увагу.

Те, що я говоритиму далі, ще не набрало виструнченої логічної структури і являє собою покищо накопичення окремих спостережень.

Отож, що таке роман? Найлегше дає собі раду з відповіддю на це питання, як це звичайно буває в усякому ділі, простий консумент, у нашому випадку читач. Імовірно на поставлене

питання він відповість так: це товста книжка з більш або менш цікаво вигаданими персонажами й подіями, викладеними в повній послідовності. Зрештою, на титульній сторінці й так написано, що це роман.

І це визначення буде в основному правильне. Але вчені люди, маю на увазі тут виключно літературознавців, як заходяться докладно з усіх боків розглядати явище, то дійдуть висновку, що жанр роману взагалі не піддається визначенню.

Щоб з'ясувати, як вони до цього доходять, почну з історії. Роман почав своє існування *avant la lettre*, тобто задовго перед тим, заки дістав цю назву; віку йому яких дві тисячі років, як визнати за романи (а на це є всі підстави) прозу старогрецьких авторів, писану по заникну гелленізму, тобто коло нульової дати нашого літочислення. Багато з того загинуло і відоме лише з посередніх згадок чи фрагментів, але кілька романів збереглося в цілості: *Херей та Калліроя* Харітона (1-2 ст.), *Дафніс і Хлоя* Лонга (2-3 ст.), *Етіопія* Геліодора (3 ст.). Останній, мабуть, найтиповіший для своєї доби любовно-пригодницький роман, побудований на ланцюгу пригод, яких випадає зазнати закоханим, перш ніж вони часливо сходяться. Римська література, на відміну від грецької, розвинула сатиричний роман, найпопулярнішими зразками якого є *Сатирикон* Петронія й *Золотий віслик* Апулея.

Далі залягає смуга мертвих для роману століть, коли європейські народи писали свою історію переважно в камені церковних й оборонних споруд, замків. Щойно тоді ж, за добре тисячоліття після його народження з'являється й назва роману. Спочатку для відрізнення мистецької прози, писаної народною мовою (*lingua romana*) від вченої книжності, для якої обов'язковою лишалася далі *lingua latina*. Так на кінець 13 століття прищепився у вжитку термін *роман*, спочатку у Франції, а потім з більшим чи меншим запізненням і в інших країнах. У Німеччині, для прикладу, щойно з 17 століття.

Тут своєрідний парадокс: якщо роман виявився у грецькій літературі, не мавши собі назви, то тепер, навпаки, з'явилася назва за кілька століть, заки роман у повному сенсі цього слова відродився, бо середньовічний роман ще багато чим не той, як ми його тепер уявляємо. Для середньовічного роману прикметне підпорядкування твердо визначеній концепції: з одного боку, вірність сюжету, а з другого — віра в Бога. Тим часом, як той роман, який ми знаємо і до якого звикли, не має жадних концепційних обмежень, і тому він міг з'явитися, знайти свою стихію в суспільстві, не зв'язаному догмами, кожен член якого б'ється над питанням, відповіді на які може одержати не від кого іншого, як від себе самого.

Легко відгадати, що це за суспільство, яке, з прикметним йому

індивідуалізмом, могло з'явитися тільки за поренесансової доби, тобто це суспільство капіталістичне.

Що роман саме за капіталізму стає панівним жанром у літературі, побачимо з простого порівняння: як називати визначніші імена у французькій літературі доби Людовіка XIV — це будуть: Расін, Корнель, Ляфонтен, Боссюе, Паскаль — жадного романіста; а в дев'ятнадцятому столітті першими впадуть у око Стендаль, Бальзак, Жорж Занд, Гюго, Фльобер, Золя, Мопасан — самі романісти.

Але з того факту, що роман — породження доби капіталізму, зовсім не виходить, що головним об'єктом зображення в літературі стає буржуа. Ні, висловлюючися за Стендалем, дзеркало роману таке широке, що в ньому знаходять відображення всі прошарки суспільства, від найвищої аристократії до прасувальниць білизни, які запам'ятаються нам пізніше з малюнків Деґа. Не без того, що є й буржуа, вже від Бальзака, і пролетар з міським люмпеном, наприклад, у Золя. Але кардинальна зміна заходить в іншому: у соціальному становищі письменника, зумовлена переходом влади в інші руки: від короля-суверена до власника капіталу.* Якщо раніше король чи інший багатий меценат вшановував письменника пенсією, тобто синекурою, що становила кілька тисяч люїдорів чи дукатів на рік, він вшановував талант огулом. За капіталізму ця форма винагороди відпадає. Тут письменник, ніким не протегований, стає ніби робітником на власному верстаті, який продає продукт своєї праці. Роман є об'єктом купівлі-продажу; його купує видавець, платячи за сторінки чи рядки більше чи менше — залежно від популярності автора. У кінцевому рахунку покупцем роману є читач. Звідси цілий ряд нових понять, пов'язаних з авторським правом.

Якщо тепер придивлятися, коли ж саме по-справжньому відроджується роман за поренесансової доби, при всій умовності схем, можна вважати, що першим романом в еспанській літературі буде *Дон-Кіхот* Сервантеса (1605-15), в англійській століття пізніше — *Робінзон Крузо* Даніеля Дефо (1719). Десь посередині між ними з'являється далеко менш примітний перший роман нового типу в французькій літературі, в якій до останньої третини сімнадцятого століття панівною була клясична драма. 1677 року з'являється *Федра* Расіна. Цей й був фактично кінець клясичної драми, бо власне наступним (1678) роком датується роман *Мадам де Ляфайет Принцеса Клевська*, поява якого на літературному

*І цілком природно міняється соціальна орієнтація письменника. Характеристичне спостереження автора біографічного роману *Любий друг Мопасан* Армана Ляну, кинуте з іншого приводу: "Товариство, що його відвідує Мопасан у zenіті слави, це скоріше світ фінансистів, аніж доми аристократів".

кону загрожувала зруйнувати всі усталені правила класичної поетики.

Між іншим, ця загроза лишилася спочатку не поміченою. Бо перші кроки роману за його вже справжнього відродження були досить сором'язливі. Як та кляса, народження якої знову покликало до життя роман, буржуазія — походила з простого люду, так жанр роману, що не дотримується жадних поетикальних норм, вважався спочатку плебейським, і було звично виправдуватися авторам: мовляв, я ж пишу не роман, а тільки записую дійсну історію з життя.

Ще в другій половині вісімнадцятого століття Дені Дідро, пишучи *Жака Фаталіста*, раз-у-раз переривав розповідь запевненнями: "Зовсім же ясно, що я не пишу роман, бо не хочу вдаватися в те, що не завагався б використати романіст". Він має на увазі фікцію, вигадку. Той самий Дідро, пишучи *Похвалу Річардсонові*, ніяк не хотів погодитися, щоб твори улюбленого йому англійського письменника називати романами.

Але ситуація швидко міняється. Як буржуазія достоту революційним кроком здобувала собі панівне становище в суспільстві, так породжений нею роман став домінуючим у літературі. І вже за першої половини дев'ятнадцятого століття Бальзак мав сміливість порівнювати себе, автора *Людської комедії*, з завойовником світу імператором Наполеоном.

У швидкому розвитку роман виявив тенденцію стати універсальним жанром у розумінні всеохоплення життєвих проблем. Історія, філософія, наука, поезія, музика, малярство, політика, скрупульозна психологічна аналіза — усе, що стосується людини в цьому світі й у космосі, стало об'єктом обсервації романіста. Кожен романіст — це письменник, що вирушає в пошуки світу, який він моделює на свою вподобу. Можна ризикувати твердженням, що від його зародження історія роману — це історія романістів, в якій, суворо кажучи, ледве чи можна говорити про школи й напрями. Звісно, ніколи не бракує наслідувачів, але в такому випадку вони не романісти, бо кожен справжній романіст — творець свого окремого світу.

Тому чистий нонсенс ходячі фрази типу: "Після Джойса і Кафки не можна писати романи на подобу Бальзака". Нонсенс, бо справжній романіст ніколи не писав так, як Бальзак, і не буде писати, як Пруст. Коли ж писатиме, то буде епігоном, а епігони в історію літератури не входять.

Роман завжди й виключно живе не повторенням, а безнастанними змінами. З розвитком людства й змінами світосприймання розвивався й зазнавав перетворень роман. У цьому розумінні й означення "новий роман", з якого я почав мову, — теж алогізм. Бож роман у своєму розвитку весь час новий: Фльобер писав

новий роман 1860 року, Пруст — 1910, а Кафка десяток літ після нього. Так само на свій час зовсім новий роман писав Достоевський.

Динамізмом жанру пояснюється його агресивне опанування літературного терену. Роман достоту паразитує на всіх інших жанрах: ніщо не заважає йому користуватися формами опису, розповіді, есею, монологу, історичної хроніки, до газетного стилю включно. З новелею він поводить, як сам хоче: може й складатися з самих новель (*Вершники* Юрія Яновського, *Тронка* Олеса Гончара), так само часте явище — вставна новела ("Капітан Копейкін" у *Мертвих душах* Гоголя).

Але чи не найбільше роман визискує драму. На цю його особливість ще в двадцятих роках звернув увагу російський формаліст Борис Ейхенбаум. У статті "Лесков и современная проза" він зауважив, що є тип роману, для якого прикметне "широке користування описами й характеристиками, з одного боку, й діялогами — з другого". "Тим самим, — продовжує Ейхенбаум кількома рядками далі, — роман цілковито пориває зв'язок з розповідною формою й перетворюється на сполучення сценічного діалогу з розвиненою ремаркою, яка коментує декорацію, жести, інтонацію й інше. Цілі сторінки й розділи виповнюються 'розмовами', в яких розповідачеві належать тільки пояснювальні ремарки типу 'сказав він' — 'відповіла вона'..."

Отак само зухвало, як з опануванням інших літературних і, можна додати, публіцистичних жанрів, роман поводить з об'єктом свого зображення — реальною дійсністю: може її досконало, до фотографічної точності описувати, деформувати, зміщувати пропорції, вдаватися до ракурсів, які до невпізнання змінюють зовнішній вигляд обсервованих явищ, утверджувати її, дійсність, чи негувати, пародіювати чи надавати їй цілковито фантастичного вигляду.

Зі сказаного ясно, що перша й вирішальна умова існування роману — свобода індивіда, вільне суспільство, з перших кроків погноблення якого тоталітаризмом роман умирає. Атмосфера советчини для нього смертельна, і все те, що визнане там за зразки літератури соціалістичного реалізму, схоже на роман тільки зовнішнім виглядом, а не внутрішньою істотою.

Фраза, яку я кинув десь вище, що кожен письменник, пишучи роман, вирушає в пошуки світу, який він моделює на свою вподобу, звучить майже банально, але у зв'язку з теорією соціалістичного реалізму я не можу обійтися без її повторення, бо соц-реалізм дає письменникові готовий модель образу світу, позбавляючи його права на свій власний. Тому в советчині кожен письменник, який не погоджується зректися права на творчість, автоматично стає дисидентом. Його або засуджують на різного

ступеня ізоляцію: від (дослівно) заборони писати до ув'язнення в концтаборі, або викидають за межі СРСР.

Очевидно ж, коли мова про повну свободу творчості як конечну передумову існування роману, мистецтво письменника полягає в інтуїтивному почутті міри, яку йому не вільно переступити. Момент міри закладений у природі літературної творчості, зокрема у властивій усім жанрам конденсації. Багато-кратно більший у поезії, ніж у романі. Але конденсація (у німецькій термінології на означення поетичної творчості — *Dichtung*) очевидна й тут. Жаден романіст, і Пруст у тому числі, який так докладно випишує найдрібніші деталі, неспроможен записувати все життя своїх персонажів без скорочень, бо тоді читання одного роману вистачало б на ціле життя. Якби уявити собі повний запис розмови пересічної балакучої людини за три-чотири тижні, це, правдоподібно, становило б том на яких триста сторінок — розмір пересічного роману. А романіст у цей самий розмір може утратити ціле життя кількох персонажів.

У різному ступені конденсації відміна між ліриком і романістом. "Тим часом, — зауважує дослідник природи роману Жак Льюран, — як поет удовлетворяється віддачею своїх емоцій, романіст потребує довір'я, бо його завдання полягає в тому, щоб змусити нас сприймати світ, який він створив, за так само дійсний, як кожен інший, як той, в якому читач звично живе".

Мистецтво роману в тому, щоб створювати ілюзію, ніби між тим, що оповідається, й автором, тобто й читачем, не було дистанції, щоб читач сприймав його так, наче б це діялося з ним.

Тут відбувається своєрідна метаморфоза контакту автора з читачем від перших несміливих кроків роману сімнадцятого, а почасти й вісімнадцятого століття до його утвердження в літературі, почавши з дев'ятнадцятого. Якщо тоді романіст, виправдуючися, ніби він нічого не вигадує, лиш тільки переповідає дійсно бачене ним у реальному житті, хотів, щоб читач йому щиро повірив, то тепер уже всім ясно, що роман — фікція, але автор, і в цьому його мистецтво, змушує читача забувати це і сприймати фікцію як дійсність.

Та заки продовжити мову про взаємини автора роману з читачем, звернімося до визначення: що таке роман? Клясичний *Льюран* формулює стисло так: "За середньовіччя оповідь у прозі чи віршах, писана романською мовою. Сьогодні — твір уяви, розповідь у прозі вигаданих пригод, скомпонованих так, щоб зацікавити читача".

Це більш-менш типове визначення, від якого засадничо не відбігають й інші енциклопедії. Далі до нього повернемося, а покищо поставимо під наголос твердження: "роман — це твір уяви". В оригіналі — *imagination*, яке на нашу мову можна

перекладати як уява й фантазія. Але як сказати тільки це й зупинитися — відкриється дорога для хибних висновків з самої можливості різно тлумачити роллю фантазії в романі. Спрощено можна б припускати: чим більше буяння фантазії, тим кращий роман. Тоді історії з Тарзаном, в яких набагато більше фантазії, ніж у романі *Мадам Боварі*, довелося б поставити над прозою Фльобера; а перед романом радянського письменника Володимира Владка *Аргонавти всесвіту*, про існування якого напевно ніхто з присутніх тут не має уявлення, а йдеться в ньому про аргонавтів, які вирушають у подорож на Венеру і зазнають багато пригод як при подорожі, так і на тій планеті, отож перед цим романом, в якому занадто багато фантазії, мусив би явно капітулювати з своїми великими романами Томас Манн.

Як придивлятися уважно, фантазія мистця слова романіста — особливого роду, та її наявність не пропорційна майстерності твору. Читач охоче сприймає вигадку, навіть карколомну; він не має нічого проти того, щоб автор вигадував місце дії, уявних персонажів чи несподівані ситуації, але відразу ж постереже анахронізм і виявиться чутливим на кожен фальшивий деталь. На це в нього є давно вироблена формула: "Так у житті не буває". Обов'язково щось мусить переконувати читача, що в романі діється, "як у житті".

- Це означає, що коли мовиться, що роман — витвір фантазії автора, то належить ствердити, що вигадка, фантазія, виступає в романі якимось чином у супроводі конкретної реальності чи, ліпше сказати, виходить з її ґрунту. Для прикладу, роман Стендаля *Червоне і чорне* був надхнений автором конкретною подією, його ж *Пармський монастир картезіянців* написаний на основі однієї італійської хроніки. Велике число романів світової популярності постало на конкретному автобіографічному матеріалі. І якщо, скажімо, в Пруста автобіографічне годі відрізнити від вигаданого, то взагалі в прозі автобіографічного багато більше, ніж ми спроможні це зауважити.

Аналогічні приклади легко зауважити й в українській клясиці. Роман Анатолія Свидницького *Люборацькі* чисто автобіографічний. За основу найбільшого українського роману дев'ятнадцятого століття *Хіба ревуть воли, як ясла повні* Панаса Мирного править справжня історія про відомого в шістдесятих роках минулого століття на Полтавщині розбійника Василя Гнидку, яку історію Панас Мирний спочатку розповів у нарисі "Подоріжжя од Полтави до Гадячого", а пізніше розвинув у роман. Можна відгадувати реальні історичні постаті, що послужили прототипами літературних персонажів Нечуя-Левицького, та й не його одного. А вже що стосується автобіографічного, то тільки дослідники полюють на нього, і то вишукують далеко не все. А про звичайного читача годі

й говорити.

Отак виглядало б, ніби можливості фантазії в прозі доволі обмежені. Але цей висновок вимагає коректури, бо зворотним ходом думки можна з таким самим успіхом твердити, ніби можливості фантазії в романі взагалі не обмежені, бо ж у творчості маємо справу з феноменом ірраціональним. У мене не опрацьована ця проблема докладніше, але гадаю, що для фантазії годі ставити межі бодай у двох випадках.

Перший: коли найфантастичніша вигадка проектується на реальну дійсність не супроти, а в згоді з лініями тривання дійсності в русі. Тоді навіть у без міри перебільшеному пізнається реальність. Це конкретний випадок Франсуа Рабле й Джонатана Свіфта, до яких нормально інтелігентний читач ніколи не висловить претенсії, що в них — "не так, як у житті".

Другий випадок пов'язаний з чудесними візіями міто-творчості, коли людський геній на свій час доходить до несамо-витої вигадки, наче б інтуїтивно відчуваючи, що десь у далекому майбутньому лінії фантазії й дійсності зійдуться й накладуться одна на одну. Одним з разючих прикладів незбагненої сили інтуїції, яка протинає передбаченням тисячоліття, є грецький міт про Дедала й Ікара. Для античної Греції це чиста фантазія; тільки апостеріорі ми бачимо, як міт через уже зовсім реальні креслення Леонардо да Вінчі наближається до здійснення і в нашому столітті реалізується у збаналізованому сьогодні повітряному транспорті.

Такі чудернацькі ходи взаємин між фантазією й дійсністю, і якщо мова про межі фантазії, то вони поставлені тим, що сам письменник є частиною реальної дійсності, з якої вискочити, цілковито відірватися від неї не може.

Тут знову проблема взаємин між автором і читачем. До певної міри вони виступають як антиподи: читач, як споживач літературного твору, своїм звичаєм висуває слухні чи не слухні претенсії до автора-продюцента, а цей останній найбільше боїться закиду в догоджанні публіці і тому всіляко демонструє свою незалежність від читача, проте, очевидно ж, не може на нього не зважати. Можна б погодитися з твердженням, що вони назагал на чомусь сходяться, тобто між читачем й автором, як каже Ален Роб-Грійє, укладається мовчазна угода, за якою письменник запевняє, що він розповідає чисту правду, а читач удає, що вірить йому.

Тут у письменника ціла гама можливостей, висловлюючися грубо, симулювати правдоподібність. Без претенсії вичерпати їх назву лише кілька.

Уведення фіктивного посередника між автором і читачем. Цитую для прикладу з *Одиноків* Монтерляна: "Коли годинник ударив дванадцятую ночі, запізнілий перехожий зауважив би літню

жінку, що вийшла з вулиці Ешоде”.

До чого в цьому реченні запізнитий перехожий, який далі не відіграватиме жадної ролі? До речі, поставлений в умовному способі: якби він нагодився на той час, то побачив би ту жінку. Цей умовний перехожий виступає, однак, в ролі авторового свідка: він має переконати читача, що та жінка не вигадана, а дійсно о дванадцятій ночі вийшла з названої вулиці.

Подібні прийоми переконувати читача в правдивості розповіді, висловлені з невимушеною простотою, трапляються на кожному кроці. Ось за сто літ до Монтерляна в романі Марка Вовчка *Живая душа*:

Дуже голий молодий чоловік, у бекеші з бобровим ковніром й у світло-брунастих рукавицях, з'явився на вулиці. Уважний спостережник відразу зауважив би, що молодий чоловік перебував у якомусь нерішучому стані душі: він то йшов дуже швидко, то багато повільніше, то надзвичайно повільно, то середнім розсудливим кроком...

Тут достоту та сама третя особа в умовному способі, що виступає свідком автора, тільки названа не "перехожим", а "спостережником".

Манцони в *I promessi sposi (Заручені)* користується ніби наївним, але дійовим засобом: розповівши спочатку, що робив його персонаж, далі, щоб читач повірив у правдивість його розповіді, додає: "Зрештою, не можна знати докладно, що він робив, бо був він сам-один". Аргумент фальшивий, але позірно переконливий, бо автор ніби сказав тільки те, що напевно знав.

Чехов у *Палата ч. 6* ніби запрошує читача до співтворчості, мовляв, разом будемо бачити, що діється. "Як ви не боїтеся, — каже він до читача, — обжалитися кропивою, ходітьте оцією вузьенькою стежкою, яка веде до павільйону, і подивімося, що там діється".

Як же йому не повірити, коли читач іде вже разом з автором й обоє бачитимуть те саме!

Одним з загальноновживаних способів творити ілюзію правдоподібності розповіді є граматичне перенесення дії з минулого в теперішній час. "У перший понеділок квітня місяця 1625 року...", — читаємо на початку роману Дюма *Три мушкетери*. Далі йде розповідь про появу д'Артаньяна на плохенькій конячині в Парижі. Дистанція між початком сімнадцятого століття й серединою дев'ятнадцятого, коли роман був написаний, досить велика, ще більша, коли ми читаємо роман сьогодні. Але читач непомітно втрачає відчуття її, бо автор переносить дію з минулого в теперішній час, і ми вже є свідками, як перед нашими очима ганяють по Франції непосидючі мушкетери з д'Артаньяном, тобто

наче й ми гальопуємо разом з ними й чаркуємо по шинках, до яких залюбки заглядають наші герої. Усе вже діється в теперішньому часі.

Нарешті, останній (не взагалі, а в моїй розповіді) спосіб управдоподібнення описаного: розповідь не від третьої особи, а від першої, від — Я. Це Я — гарант автентичности. Тут можливі два випадки: або Я — це сам автор, або його персонаж, але ефект більш-менш той самий.

Роман Юрія Яновського *Майстер корабля* починається так:

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть уже просто до могили. Багате досвідом життя лежить передо мною, як рельєфна мапа моєї Республіки. Скільки то води утекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені — за сімдесят, мене тормосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза. Тоді я наказую розтопити кану, кладу на підставку ноги і слідкую за вогниками над деревом. Це такий архаїзм зараз — топити дровами, але не нарікайте на мене — я згадую свою давню юність.

Це То-Ма-Кі (не дивне прізвище на китайський кшталт, а абрєвіатура: Товариш Майстер Кіна) ніби згадує на початку першого розділу свою давню молодість, на якій буде побудований сюжет роману. Другий розділ усе ще йде в минулому часі: "До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як салдат з булавою маршала в наплечнику..." Але в третьому розділі Яновський переносить читача з минулого часу в теперішній. Цитую його початок: "Заля першого в Республіці оперового театру вся в червоному оксамиті. М'які крісла стоять трохи на підвищенні, між ними проходи, встелені килимами. Льожі бенуару, бель-етажу й ярусів червоніють оксамитом і сяють електрикою. Амфітеатр чинно сидить, чекаючи початку..." Тут читач наче б уже безпосередньо запрошений співдіяти.

Методом розповіді від Я залюбки користувався Андре Жід. Ось початок його *Школи жінок*:

Пане. Після довгих вагань я зважуюся послати вам ці зошити, переписаний на машинці щоденник, який лишила мені моя мати... Я дозволяю вам публікувати ці сторінки, якщо ви побачите, що читання їх могло б принести користь комусь з молодих жінок...

Як не повірити в реальне існування покійної матері, коли вона залишила матеріяльний доказ у вигляді щоденника, а безпомічна донька, логічно ж, не знала іншої ради, як звернутися до компетентної людини — письменника. А він тільки й усього, що надрукував готове.

Останній приклад, який потрапив мені в руки, коли я саме працював над цією темою, цікавий тим, що в ньому застосовано

розповідь від подвійного Я: це *Театральний роман* російського письменника Михаїла Булґакова, який здобув популярність на Заході романом *Майстер і Маргарита*.

Цитую вступні уваги до *Театрального роману*:

Попереджаю читача, що до написання цих нотаток я не маю жадного стосунку, і дісталися вони мені за дуже дивних і сумних обставин.

Саме в день самогубства Сергія Леонтійовича Максудова, яке сталося в Києві на весні минулого року, я одержав завчасу надіслану самогубцею бандероллю й листа.

У бандеролі виявилися ці нотатки, а лист був дивного змісту.

Сергій Леонтійович заявляв, що, відходячи з життя, він дарує мені ці нотатки з тим, щоб я — єдиний його друг — скорегував їх, підписав своїм ім'ям і пустив у люди.

Дивна, але передсмертна воля!

Протягом року я розшукував рідних чи близьких Сергія Леонтійовича. Марно! Він не збрехав у передсмертному листі: нікого в нього не лишилося на цьому світі.

І я приймаю подарунок.

Як бачимо, ілюзія достоту безвихідної ситуації: письменник був приречений виконати волю покійного й опублікувати рукопис. А подвійне Я тут у тому, що далі справжній, мовляв, автор рукопису, покійний Максудов, теж веде розповідь від першої особи, і починає так: "У сірому новому своєму костюмі й досить пристойному пальті я йшов однією з центральних вулиць столиці..."

Прошу пробачити довге цитування. Але цей випадок цікавий ще з іншого погляду. Якщо нормально властиве кожному авторові наполягати на правдивості своєї розповіді, що, зрештою, як видно з цитованого, робить і Булґаков, то цей останній ще раз парадоксальною метою заходить від протилежного, ніби заперечуючи правдивість рукопису, який він публікує, й у своєму вступі ще додає таке:

Записки Максудова являють собою плід його фантазії, на жаль, хворої. Сергій Леонтійович мав хворобу, яка має дуже неприємну назву — "меланхолія".

Я, що добре знаю театральне життя Москви, беру на себе відповідальність за те, що ні таких театрів, ні таких людей, які виведені у творі покійного, ніде не було.

Справа ж у тому, що це сатира на Московський художній академічний театр (МХАТ), на чолі якого стояв Станіславський; критикувати його було (та так є й тепер) категорично заборонено. Тому ніби запереченням правдивості рукопису Максудова Булґаков посилює в читача переконання, що це справді його

спостереження над театром Станіславського.

Трудність стислого визначення роману, як це видно вже з вищесказаного, в самій природі жанру. Традиційно роман зараховують до епосу. Але від самого початку свого народження, уже в старогрецькій літературі, він з епосом у клясичному розумінні цього слова має мало чого спільного. Супроти суворо визначеного концепту людської долі в Гомера чи й у грецькій драмі з її трьома єдностями роман виявляє дивовижну свободу в розгортанні фабули в аристотелівському її розумінні — як сполучення фактів і розвитку подій, що становлять основу літературного твору.

Зовсім по-сучасному звучить, наприклад, в *Emioniці* Геліодора кохання з першого погляду: "... тієї ж миті, як двоє молодих людей побачили одне одного, вони закохалися, наче б душа з першої зустрічі впізнала споріднену душу..." І за цим іде примхливе нанизання пригод з корабельними аваріями, нападами піратів, викраденнями дієвих осіб тощо, щоб дійти в фіналі до happy end.

Роман Геліодора вільним буянням фантазії такий близький європейській ментальності поренесансової доби, що від кінця п'ятнадцятого до середини шістнадцятого століття він поширився в перекладах на всі мови Заходу і мав вплив на розвиток барокового роману. Та відтоді жанр роману розпросторився таким багатством форм, що немає спроби убагажувати їх в одну стислу формулу.

Поставмо питання: що є спільне в романах близьких у часі російських письменників Достоевського й Толстого, німецьких — Томаса Манна й Франца Кафки, Марселя Пруста й Андре Жіда в французькій літературі, Джеймса Джойса й Сомерсета Моєма в англійській? І що може бути спільного у всіх них, взятих разом? Ставлячи це питання, я умисне беру для конфронтації явища найменш споріднені з погляду стилю й усіх інших прикмет, щоб однак відповісти на нього позитивно: є щось спільне в усіх романах світової літератури від Харітона й Геліодора до белетристів наших днів. Але, либонь, тільки одне: те єдине, що в загальних рисах спільне для роману всіх часів, — це la condition humaine, як і назвав свій кращий роман Андре Мальро, що у вільному перекладі означає — ситуація людини в світі. Хоч і про кого ішла б мова в романі, завжди це будуть питання: як він реагує на події навколишнього життя, вистояє проти його небезпек і перемагає життєві труднощі. Аля ця констатація така загальна, що її занадто мало для дефініції роману.

Справді бо, що нам дає визначення Лярусса: "Твір уяви, розповідь у прозі про вигадані пригоди".

Перше ж застереження виникає в нас до — "розповідь у прозі". Щоправда, мені трудно пригадати якийсь європейський роман у

віршах після середньовіччя. Але нам і не треба так далеко ходити, бо ледве два роки тому появився у віршах роман Ліни Костенко *Маруся Чурай*. Це як брати поняття поезії у вузькому розумінні слова: з римами, віршовими розмірами тощо. Але поняття поетичної мови далеко ширше, і романи Юрія Яновського *Чотири шаблі* й *Вершники* так само належать до прози, як і до поезії.

Друге застереження до — "вигадані пригоди". Вигадка може варіювати від безмежного буяння фантазії, як у Рабле чи Сервантеса, до мінімальних її вкраплень у так званому документальному романі. Маю на увазі передусім біографічні романи, для прикладу, про Шеллі, Дюма, Жорж Занд і багатьох інших Андре Моруа, написані на суворо перевірених історичних джерелах. Ближчий нам приклад: роман Валерії Врублевської *Соломія Крушельницька* (1979), в якому як і є вигадка, то хіба вимушена на те, щоб надати йому бодай трохи соцреалістичного забарвлення.

Тут таки проблема історичного роману. Звичайно, його легко відрізнити від історичної монографії. Проте і в ньому широка амплітуда коливань від досить вільного поводження з історичними фактами, як у романах Александра Дюма, до майже точного відтворення їх. Читаючи, наприклад, роман Моріса Дрюона *Прокляті королі*, я мав враження, що він дає краще уявлення про зник династій Капетингів, ніж суто історичні джерела.

Як піти далі: філософія, публіцистика, політика — все є в романі. Особливо публіцистика й політика. Уся соціалістична Росія виховувалася на романі Чернишевського *Что делать?* Популярність німецького письменника Еріха Марії Ремарка зумовлена політичним спрямуванням його романів. Так само згадка про Артура Кестлера асоціюється в першу чергу з найпопулярнішим його романом про московські процеси тридцятих років. Але тут сам перелік, навіть як лишити зовсім поза увагою наскрізь просякнуту політикою радянську літературу, завів би нас у безконечність.

Так розпливається роман у безмежну неохопність, і кожне стисле визначення його, правильне саме з себе, мало чого нам говорить без розгорнутого коментаря з застереженнями й доповненнями.

Постмодернізм: спроба окреслити неокреслене

Дзвінка Орловська

Щойно відчинивши вікно у нове десятиріччя, ми стоїмо перед народженням нового руху: руху постмодернізму. Це поняття, яке мистецтвознавці та лектори вже прийняли за робочий інструмент, буде новою люпою, через яку ми розглядатимемо мистецтво.

Що таке постмодернізм? Частково, я бачу в ньому поняття, що визнає новий еклектичний стиль у малярстві, а в скульптурі (що є предметом цієї статті) право переоцінювати предмети, логіка яких іще віддаленіша від логіки пам'ятника. Ось як мистецтвознавець Розалінд Кравс накреслює розвиток у напрямку до постмодернізму: 1. Спочатку був пам'ятник. Він був конкретний, його легко було розпізнати, часто він також мав зображальне або символічне призначення. 2. Як тільки пам'ятник ставало трудніше розпізнати, як тільки він ставав абстракцією, ми почали визначати його у світлі того, чим він не є. Наприклад, скульптура стала чимось, що не є ані архітектура, ані ландшафт. Це прийняття абстрактного стало скульптурним модернізмом. 3. У свою чергу, постмодернізм проходить цей аналітичний процес ще на один ступінь далі: як нам розглядати те, що є *одночасно* і архітектура, і ландшафт? І ще далі від цього: як нам трактувати те, що є одночасно ландшафт *і не* ландшафт, чи архітектура *і не* архітектура? Отже постмодернізм заохочує нас іти у напрямку проблематичної системи позитивів і негативів. Нам вільно перемішувати нашу колоду карт як завгодно. Звичайно, головна турбота залишається, себто, як називати ці твори, коли "скульптура" стає застарілим і все більш обмеженим поняттям.

Взявши до уваги цю нову динаміку, ми починаємо усвідомлювати, що українець, відвідувач мистецьких галерій, який стоїть перед скульптурою та мимрить осудливо: "ні пес, ні баран", фактично може бути на шляху до правильного розуміння модернізму, а згодом і постмодернізму. Звичайно, починаємо почувати, що мистецтвознавці та історики смикають та штовхають нас звідусіль. Здається, що ще недавно сучасне мистецтво відчувало наслідки "Стеляжа для пляшок" (1914 року) або перевернутого пісуара Дюшана, себто акт "вибору" мистцем служив достатнім

критерієм для мистецького твору. Наголос ставився на *прийнят-тя* великого та різноманітного репертуару мистецької діяльності, таких як малярство чи скульптура, в протилежність до сучасного наголосу, що, здається, піддає сумніву не стільки твір мистецтва, скільки наш підхід до нього, як також і його остаточну термінологію.

Однією з вдалив, якщо не зручних, властивостей постмодернізму, є те, що його мініісторія знаходиться у працях кількох мистців, що творили на протязі одного чи двох останніх десятиріч. Маляр Тоні Сміт висловився провокативно, коли сказав, що свій шестифутовий куб "Гральна кість" він не зробив більшим, щоб не створити з нього пам'ятника, і не меншим, щоб не створити з нього предмета. Ясно, що мистці, що займалися земляними спорудами, мали проблеми постмодерністського характеру, коли робили витвори мистецтва, чиї форми підпадали під категорії ландшафту і неландшафту (природного й неприродного). Найкращим прикладом цього може служити "Спиральна дамба" Роберта Смітсона (1970), зроблена з базальту і вапняку, шириною 15 футів, що сягає в Грейт Салт Лейк (озеро) у штаті Юта, на 1500 футів. Іншим добре відомим прикладом такої споруди може бути "Завіса долини" Крісто (1971-72) (найлонівий поліамід і сталевий кабель, з прогоном у 1250 футів і висотою 185-365 футів у Райфл Геп, Колорадо). Дільничі конструкції мистців-жінок Марі Місс і Аліс Ейкок (які опиняються між категоріями ландшафту й архітектури) також заслуговують на постмодерністське спостереження. Хоч обидві мисткині сильно тяжіють до архітектурних конструкцій, їхні мистецькі твори не мають такої функції (сходи та драбини нікуди не ведуть; входи часто недоступні, але тільки на них піднімешся, аж вони просто відкриті у простір). Тут архітектура набуває символічного характеру, як і мова ландшафту, що її оточує.

Відчувається, що вісімдесяті роки не тільки відкриють нам нові напрямки в мистецтві, але також, хоча тільки на початку, "підчистять" нероз'яснені місця, що дісталися мистецтву в спадщину від історії. Буде певне задоволення бачити, як різні частини загадки знайдуть своє рішення. Наприклад, концептуальні структури Сола Ле Вітта можуть тепер підпасти під категорію "архітектури/неархітектури", як також мінімалістські праці Карла Андре чи Доналда Джадда.

Ми також бачитимемо злиття термінології на комерційному рівні. У "домашньому" розділі *Нью-Йорк таймс*, наприклад, недавно з'явилася стаття про "стирання кордонів між мистецтвом і меблями",* кінцевим результатом чого є створення "меблі-скульп-

---

* Suzanne Slesin, "Blurring the Boundaries between Art and Furniture", *The New York Times*, 12 лютого 1981, частина "С".

тури". Звичайно, ми можемо знайти раціональне пояснення подальшій потребі мистців шукати вислову в багатьох формах, і тоді питання, чому мистецтво не може бути функціональним, здається законним. Напевно, якщо за постмодерністською теорією витвір мистецтва може бути і ландшафтом, і архітектурою, чому ж він не може існувати одночасно і як мебель, і як скульптура? Але проблема, на мою думку, в тому, що ми створюємо: чи функціональне мистецтво, чи нефункціональні меблі? "Кам'яний стілець" Скотта Бертон безсумнівно виглядає незручним, і пофарбована канапа Кіма МакКоннела, здається, створена в дуже специфічному стилі (апелюючи до смаків ультрамодерністських груп Панк/Нова хвиля) і візуально не приваблює. Крім того, хто навіть зважиться сидіти на мистецькому творі, який коштує кілька тисяч доларів? Що стаття ще згадує, і що, на мій погляд, має дуже велике значення, це тенденція до знищення бар'єрів між мистецтвом і ремеслами. Мистці все ще дивляться зневажливо на ремісників як на вмілих виконавців, яким бракує концептуальної глибини. Деякі матеріали та види діяльності (такі як кераміка чи ткацтво) в основному, асоціюються з ремеслами і ціняться тільки за їхню безпосередню візуальну та технічну привабливість. Однак, це проблема, на розв'язання якої потрібен певний час, бо окреме існування ремесел і чистого мистецтва залишається очевидним.

Праця канадської скульпторки Ліз Меґор ілюструє деякі проблеми, які постмодернізм може поставити. Для неї є важливим, що її тривимірні форми існують у світі разом з іншими предметами, такими як стіл і стільці. (Малювання менш гнучке, тому що воно ізолює себе в своєму власному світі об'єктивності). У своєму творі "Продукції", 1980 рік, виставленому у Ванкуверській галерії мистецтв, Меґор створює дві стіни (розміром 335,3 x 31,8 x 167,64 см), збудовані з цеглин (що були зроблені з газет, дерева, сталі, розміром 20,3 x 10,2 x 5,1 см). Ці цеглини (які Меґор виготовила власноручно) дають приклад захоплення мистця виробленням міцних, нерухомих предметів. В якомусь сенсі спокусливо дивитися на цей твір як на терапію. Проте, як твір про процес і репродукцію, він успішний. Що я ще знаходжу цікавим у цьому творі, це включення у твір самої цеглярної машини (яка розташована між двома стінами і якої глядач не може відразу побачити). Як метафора для мистця вона мало що додає до мистецької цінності твору. Натомість, її цінність полягає в тому, що її можна використати для виробу більшої кількості цегли. Отже вона втілює в собі енергію, в той час як стіни залишаються пасивними. Чи то виставляти, чи то ховати механізми, примітивні чи досконалі, яких було вжито в творчому процесі? Це було й далі є проблемою, зокрема в галузі відеомистецтва.

Чи називати витвір мистецтва "х" чи "у" — це проблема для

істориків і мистецтвознавців, і немає сумніву в тому, що погляди будуть часто мінятися. Можливо, тепер час погодитися з "незвичністю" нового мистецтва, перед тим як ми зустрінемося віч-на-віч з новими теоріями пізнання, які, безперечно, знову будуть поставлені під сумнів.

«ЯКЕ МІСТО НАЙГАРНІШЕ В СВІТІ?»

Віталій Веред

Саме слово Коломия збуджує безліч почуттів у душі українця, а особливо — західного, а тим більше — гуцула... Я народився, виріс, жив і працював у Коломиї, серед гуцулів, які вважали мене за свого, хоч я є лише напівукраїнець. Наскільки великою є любов місцевих українців до Коломиї, свідчить така розповідь-легенда, що її знають у Коломиї дослівно всі:

Під час перебування Хрушова в Америці з так званою "візитом дружиби", його супроводжував, кажуть, український радянський письменник Мельничук. Цей добродій виступав перед українцями і твердив, що він — гуцул. Тоді підійшов до нього старий українець і сказав: "Ящо ти гуцул, то скажи мені, яке місто найгарніше в світі?" — "Коломия", — відповів Мельничук. "Бачу, що ти таки справді гуцул", — сказав старий.

Чи це правда, чи вигадка, але Коломия — справді чудове місто, — невелике, але й немаленьке, із затишними, зеленими, романтичними вулицями, садами й садочками, старими будівлями і своїм власним шармом, якому не знайдеш іншої назви, крім "коломийський шарм".

Нові будівлі, що з'явилися за часів радянської влади, ледве чи прикрашають Коломию: численні з них збудовані за так званими "типовими проектами" і не враховують ані місцевого стилю, ані українських традицій в архітектурі. Інші, хоча й не "типові", але також ледве чи органічно поєднуються зі старими будинками. Нове життя — владне, чуже й нахабне — суне на Коломию і на весь край, а край пасивно борониться, намагаючись залишитися самим собою, зберегти властиві йому спадкові риси, свій власний дух і мову.

У Коломиї є єдиний в світі музей Гуцульщини, де зібрано предмети, які звичайно цікавлять етнографів, — національний одяг, взуття, музичні інструменти, посуд, елементи місцевої архітектури, народні художні вироби. Певна річ, там нема жадних предметів, які мають пряме або посереднє відношення до релігії, і

Віталій Веред (псевдонім) — лікар, освіту одержав у Львові, до 1977 року жив у Коломиї, від того часу живе в Ізраїлі. Літературний запис і обробка його розповіді Ізраїля Клейнера.

в іноземця може скластися враження, що в цій землі релігії ніколи не було. Попри це, місцеві українці дуже пишаються цим музеєм, бо відчують, що це — одне з нечисленних місць, де національні традиції не приховують і не нищать, де можна сміливо сказати: "Бачте, є таки в нас власна національна культура!", та ще й додати нишком, якщо ніхто сторонній не чує: "І аж аніскільки не схожа на російську!"

Можна твердити, що місцеве населення навчилося використовувати ту суперечність у радянській національній політиці, коли, з одного боку, влада намагається русифікувати і культурно нівелювати неросійські народи, а з іншого — старанно буде фальшиву декорацію розквіту національних культур. Гуцули, як і, взагалі, національно свідомі українці, намагаються зберегти свою національну культуру під виглядом, що це є нібито та фальшива декорація, яку збудовано за дозволом влади задля обдурювання закордону. Становище трагічне, але й комічне водночас.

У центрі Коломиї збереглися стара ратуша, якою пишаються старі коломиїчани, збереглася й стара церква, а чудовий католицький костюл перетворено на комору, де зберігають бозна що. Церква тепер зветься, звичайно, російською православною, хоча там ще існує так-сяк властивий всім колишнім греко-католицьким церквам старий дух, і порівняно небагато елементів російського православ'я досі вдалося прищепити на Гуцульщині. І тут дається взнаки ще одна суперечність (або, кажучи "діалектично", інший бік тієї ж таки медалі) радянської внутрішньої політики: борючись проти релігії, влада водночас всіяко підтримує Російську православну церкву в її намаганнях накинути російський дух в неросійських частинах держави. Отже, гуцули можуть більш-менш вільно відвідувати церкву, вдаючи, що вони цілком погодилися з її російським обличчям, а насправді плекаючи свої старі релігійні традиції. Це дещо нагадає дитячу гру в "схованки". У кожному разі, священник досі залишається найбільш шанованою людиною в місті, і навіть члени партії таємно охрещують дітей, а селяни в навколишніх селах навіть і не уявляють, що можна залишити дитину неохрещеною або обмежитися цивільним шлюбом. Митрополита Шептицького досі пам'ятають й шанують, старші розповідають про нього молодшим, і, якщо десь на Харківщині, наприклад, ви можете зустріти багато людей, які ніколи й не чули цього прізвища, то на Західній Україні цілком немислимо навіть уявити людину, яка не знає, хто такий Шептицький.

Гуцульщина залишається одним з районів України, де все ще панує українська мова. У селі вона панує неподільно, а в місті переважає, при тому по-українськи розмовляє й більша частина інтелігенції, і партійний апарат, і міліція. Є неправильною думка,

що росіяни всюди насаджують партійно-державний апарат, що складається переважно з росіян. Насправді, їхня політика хитріша: місцевий апарат складається, насамперед, з представників місцевого населення. Серед партійних та інших начальників є досить багато "східняків", є якась частка росіян, але дуже багато й місцевих — "західняків", гуцулів. На всіляких нарадах, а особливо в присутності представників з області або з Києва, вони розмовляють по-російськи, але щоденною їхньою мовою залишається українська. У селі українська мова дещо змінилася в напрямку наближення до української літературної мови, з'явилися також деякі русизми, але все ж таки це ще й досі — гуцульський діалект; а в місті, серед української інтелігенції, це — літературна українська мова, з деякою домішкою гуцульських елементів та з гуцульською вимовою, наголосами.

Коломию оточують села та містечка з досить відомими з фолкльору та з самвидаву назвами: Космач, Вижниця, Косів. Там ще можна бачити справжню Гуцульщину: національний одяг, виготовлений вдома, зелені капелюхи з пір'ям, гаптовані в гуцульському дусі сорочки тощо. Селяни дбайливо плекають свої національні особливості, той кольорит Гуцульщини, що є для "східняків" екзотикою, а для гуцулів — це їхнє життя, їхня суть. Я деякий час працював у селі Брустори — типовому гуцульському селі, де більша частина населення займається виготовленням народних художніх виробів з дерева. Тепер це дуже модно, навіть і за межами України. Центром цього художнього промислу є Косів, де є навіть художнє училище і художній цех. Але кращими є художні вироби, виготовлені не в Косові навченими в училищі майстрами, а в селі, де збереглися справжні, не фальшовані міськими імітаторами народні традиції. Колекціонери народних художніх виробів (а такі є в СРСР, і навіть серед партійної еліти, не кажучи вже про працівників культури та тих, що коло них обертаються) це знають, і сільські майстри заробляють дуже добре. Добре заробляє на цьому й держава, яка скуповує і продає за багато вищу ціну народні художні вироби, значну частину — за кордоном. Матеріальне становище селян, на загал, досить добре, хоч останнього часу погіршилося разом з погіршенням економічної ситуації в усій державі.

Дуже сильним є місцевий патріотизм. Хлопці, що йдуть до війська, повертаються, як правило, назад до Гуцульщини, і це те, що відрізняє гуцулів від більшості інших груп українського населення: адже сільські хлопці звичайно намагаються після військової служби "зачепитися" в місті, часто навіть у далеких від України кутках держави. Майже нема мішаних подружжів: у селі й зовсім нема, а в місті вони трапляються рідко. Весілля цілком традиційні: гуляє ціле село протягом кількох днів, співають лише

українських пісень, танцюють гуцульські танки, виконують старовинні народні ритуали. А попри це, все ж таки помітним є поступове "розмивання" народної традиції, занепад її, що особливо дається взнаки в місті.

Але що незмінне — це фізичний гуцульський тип по селах. Тут можна милуватися тим орлиним гірським українським типом, який в своїх найкращих зразках є просто надзвичайно, дивовижно гарний. Я дивувався, як гуцули можуть танцювати на весіллі протягом багатьох годин до ранку, а вранці йдуть на працю, і не помітно в них жадної втоми.

Інтелегентні гуцули також тримаються своєї землі, і в Коломиї є цілі інтелегентні родини, які спадково посідають місця лікарів, учителів тощо. Традиційна замкненість Гуцульщини відчутна донині, і гуцульська інтелігенція навіть намагається цю замкненість культивувати, створюючи щось на зразок гуцульського заповідника. На жаль, владі це аж ніяк не подобається, і гуцулам напевно не вдасться довго втримувати свою місцеву замкненість, якщо, звичайно, довше існуватиме ця влада.

Одним з осередків місцевого культурного життя є самодіяльний хор при Будинку вчителя в Коломиї. Для місцевих інтелегентів цей хор — не так засіб для досягнення якихось музичних успіхів, як місце, де вони можуть відпочити душевно, прилучитися до своїх національних джерел, відчути себе не партійними чи безпартійними, не передовиками виробництва чи виконавцями державних плянів, не службовцями державних установ, а просто українцями, свідомими своєї національної та місцевої своєрідності. 1977 року, коли я виїхав з СРСР, цей хор ще існував, але не знаю, чи він існує досі. Адже влада ставить собі за мету нищити саме такі культурні осередки, де ще зберігся національний дух. Можливо, що хору вже нема, а ще ймовірніше, що його перетворили або з часом перетворять на звичайний радянський "колектив", де співають пісень про партію та про комунізм. Але ж тоді доведеться тягти людей до цього хору силоміць.

Як ставляться ці люди до радянської влади? Звичайно, вони реалісти і розуміють, що жити треба, треба якось пристосовуватися і годувати дітей. Кожний сам визначає, як далеко його сумління дозволяє заходити в колябурованні з владою. Деякі заходять аж занадто далеко, деякі обмежуються кінцевим мінімумом. Але для більшості національні ідеали залишаються живим і життєдайним змістом життя. І це навіть і тоді, коли їхня практична щоденна діяльність не пов'язана з цими ідеалами, ба навіть рішуче їм суперечить. Таке роздвоєння взагалі властиве радянським людям, а тим більше за дещо особливих умов Гуцульщини. У кожному разі, нікого так не шанують, як Шевченка, і коли біля Коломиї десь вісім-десять років тому спорудили

пам'ятник Шевченкові, то він став місцем, куди йдуть на прощу, як до святині. Це досить неприємний для влади факт, але ось що дивно: владі вдалося створити в цілому неукраїнського і в значній частині українського населення (але не серед "західняків", звичайно) враження, що Шевченко був одним з "революціонерів-демократів", лише трошки гіршим від Чернишевського або Герцена, але жадним чином не співцем української своєрідності і ворогом Москви. Запитайте навіть серед єврейських інтелігентів з України, які нині в Ізраїлі: чи був Шевченко ворогом Росії? Я спеціально зробив такий дослід — запитав в десятох моїх знайомих, і ось що я почув: здивоване знизування плечима або й різке заперечення цього цілком очевидного факту. Алеж вони читали Шевченка. Важко навіть уявити й пояснити, як людина здатна під впливом шаленої пропаганди, під впливом уроєння, навіюваного змалку, цілком втратити чуття сенсу слів, які вона читає.

Гуцули, як і, взагалі, західні українці, міцно тримаються один одного, допомагають своїм землякам; в них дуже міцні родинні та дружні зв'язки, в них значною мірою збереглася стара мораль — мораль замкненої, своєрідної і гордої етнічної групи. Цікаво, що їхнє ставлення до євреїв — цілком добре, хоча існує виразна межа між "своїм" гуцулом та євреєм. Попри цю межу, євреї вважають за громадянина української землі, який має всі громадянські права, включно з безперечним правом вважати цей край за свою батьківщину. До євреїв там звикли, і вони для місцевого населення є частиною нормальної дійсності.

Зовсім інакше ставляться до росіян. Росіянин для гуцула — чужинець, при тому чужинець небажаний і нахабний. Не знаю, чи асоціюються в свідомості гуцула поняття "росіянин" та "окупант", але ставляться до росіян саме як до окупантів. Звичайно, на праці та на вулиці це доводиться приховувати, але іноді стаються раптові вибухи ворожости до росіян, і тоді виявляється справжнє ставлення до них. Мушу сказати, що я сам ворожости до росіян не відчуваю, вважаючи, що вони так само або майже так само пригноблені режимом, як і неросіяни, але для національно свідомого українця росіянин — це, насамперед, представник і захисник ворожого імперіялістичного панування, і саме це визначає ставлення до росіян.

Пам'ятаю один жажливий випадок у селі Брустори. Якийсь росіянин, добре випивши, з п'яних очей сів не до того автобусу, до якого хотів, і приїхав до Брусторів. Оскільки автобус далі не йшов і мав повертатися назад, пасажири збудили його і сказали, що треба виходити. Вийшовши і побачивши, що він у незнайомому місці, п'яничка здійняв галас, штовхнув якусь дівчину і став лаяти "хохлів", які, нібито, навмисне привезли його не туди, куди йому

треба. На автобусній зупинці було багато людей, а був саме час Різдва, і в селі гуляли, кругом було повно селян. Тут і стався один з таких раптових вибухів антиросійських почуттів. П'яничку побили до непритомности, за волосся тягли вулицею вздовж села, били ногами і калічили, хто як міг. І це були ті самі гуцули — стримані, статечні і навіть якимось по-своєму величні, що я їх знав з щоденних контактів. Я ніколи не повірив би, що вони здатні на таке. Той росіянин залишився живий, але цілком скалічений.

Міліція провадила слідство, але ніхто нікого не виказав, а сам той росіянин не зміг нікого впізнати на обличчя, отже, нікого не покарали. Я потім мав бесіду з одним з місцевих лікарів, з відомої гуцульської інтелігентної родини. Він прямо сказав мені, що в цьому росіянинові селяни побачили ніби втілення тієї сили, яка пригноблює їх, нищить їхнє національне ество. Гуцули, на загал, люди досить лагідні, але не такі, з якими можна безпечно сваритися. Якоїсь миті їхній терпець уривається, і тоді вони можуть бути страшні.

Коломия і вся округа, аж до кордону на заході, є закритою зоною. Це означає, що туди не можуть потрапити ані іноземні туристи, ані іноземні працівники преси, ані іноземні дипломати. Радянські громадяни з інших країв мають одержати спеціальний дозвіл, якщо хочуть потрапити до закритої зони. Щоправда, до Гуцульщини досить часто приїздять польські громадяни, іноді — чеські або угорські. Це — родичі місцевих жителів, яким вдалося одержати дозвіл на відвідини своїх близьких. Але на загал чужинцеві, навіть і радянському громадянину, дуже важко потрапити до Гуцульщини, крім тих випадків, звичайно, коли держава його туди відряджає. Це пов'язане з двома обставинами: близькістю кордону (закрита зона існує вздовж усього державного кордону СРСР) і наявністю в краї величезної кількості військових баз. Гуцули жартують, що довкола них нема лише військової фльоти. Крім фльоти, є все: військові аеродроми, ракетні бази, танкові дивізії, повітряно-десантні частини... Не бракує й спеціальних підрозділів МВД та КГБ, призначених для придушення народних заворушень. Кількість військовослужбовців така велика, що в Коломиї навіть збудували величезний Будинок офіцерів. Слід зазначити, що в СРСР Будинки офіцерів існують лише в столицях республік, в центрах військових округ та в деяких обласних центрах. Коломия лише районний центр, але там побудували Будинок офіцерів більший, ніж у Києві. Хоча на самому будинку є напис "Дом офицеров", в газетах цю будівлю називають Клубом ДТСААФ (ДТСААФ — це Добровільне товариство сприяння армії, авіації та фльоті). Очевидно, таким чином намагаються приховати, що Коломия є центром надзвичайно великого скупчення військових сил, бо інакше не міг би бути в районному місті Будинок

офіцерів, та ще й такий величезний.

Як на радянські стандарти, цей будинок багатющий і чудово обладнаний. На його чотирьох поверхах є дві кінозали, концертна зала, ресторан, приміщення для зайнять різних гуртків, кілька більярдних залів і безліч інших приміщень. Численні концерти, огляди художньої самодіяльності та офіційні імпрези відбуваються в цьому "Клюбі ДТСААФ", але звичайно там розважаються офіцери, члени їхніх родин та запрошені офіцерами дівчата, що їх геть усі називають словом, якого не можна навести в пресі. На відміну від міст на схід від Карпат, у Коломиї місцеві дівчата майже не зустрічаються з офіцерами. З ними зустрічаються, а іноді й одружуються, майже виключно росіянки або східні українки. І це попри те, що серед офіцерів є досить багато українців зі сходу. Я чув, що таке становище існує лише в республіках Закавказзя та в Гуцульщині, а більше ніде.

Такою я бачив Коломию кілька років тому, і такою я залишив її з болем у серці. Вже тут, в Ізраїлі, я зустрівся з людьми, які виїхали з Коломиї пізніше від мене приблизно три роки тому. Вони розповіли про нову акцію влади з метою зруйнувати той "гуцульський заповідник", що ним є Коломия та округа. Акцією було спрямовано проти кількох найвідоміших місцевих інтелігентів, яких засудили на різні строки ув'язнення за звинуваченням у хабарництві. Тут слід пояснити, яке це є "хабарництво". У Гуцульщині є звичайними грошові розрахунки між людьми, — розрахунки, які з погляду радянського закону є злочином. Але там це не сприймають, як щось незаконне або незвичайне, ані як якусь ознаку корупції. Просто прийнято з погляду доброго тону сплатити лікареві за лікування, медичній сестрі у лікарні за добре ставлення, офіціантові в ресторані тощо. Сплачувані суми, звичайно, невеликі, але вас вважатимуть за невихованого, якщо ви не дасте якогось карбованця чи двох кожному, хто вас обслуговує або робить вам якусь послугу. Не знаю, чи існує ця традиція здавна, чи виникла за радянського часу. Подібна традиція існує не лише в Коломиї, а й на Кавказі, а останніх років вона швидко поширюється на всю територію СРСР. Якби судити всіх, хто так робить, довелося б і в Гуцульщині, і в численних інших частинах держави судити дослівно всіх, включно з працівниками партійного апарату, прокуратури, міліції та КГБ. Але, якщо влада хоче до когось "причепитися", а іншого матеріалу для звинувачення нема, то завжди можна сказати, що людина брала або давала хабарі. У такий спосіб "причепилися", наприклад, до відомого лікаря Михайла Штерна.

І ось так само "причепилися" до кількох відомих коломийських лікарів. Ці люди не займалися жадною політичною діяльністю, не були дисидентами в звичайному розумінні цього слова,

не брали участі в самвидаві, були обережні у висловах. Отже, жадним чином не можна було "пришити" їм політичної справи. Але влада відчувала, що ці люди в душі — справжні українці, яким боляче дивитися на нищення української культури. Крім того, влада в Києві була невдоволена діяльністю місцевих партійних органів, які не досить активно боролися проти "буржуазного націоналізму" і мирно співіснували зі злісними зловмисниками, що намагалися зберегти "гуцульський заповідник". Тут і стала в нагоді справа про "хабарництво". Вдарили не лише по місцевій інтелігенції, а й по партійній верхівці, по міліції та місцевих радянських органах. Отже, справі надали такого розмаху, щоб це виглядало, як широка "чистка", яка тероризує і населення, і місцеву адміністрацію і примушує різко піднести те, що зветься "рівнем масово-політичної роботи".

Заарештували директора медичного училища — жінку на прізвище Петрова. Незвичайним було те, що вона була дружиною першого секретаря райкому, який, як звичайно, був цілковитим господарем міста та району. Заарештували також кількох провідних місцевих інтелігентів-лікарів. Далі поширилася чутка, що другий секретар райкому наклав на себе руки, лігши під потяг (алеж ніхто не знає, чи він сам ліг, чи його поклали). Далі усунули з праці деяких працівників різних місцевих органів, включно з міліцією. Усіх звинувачували в тому самому — в хабарництві. На місце усунених надіслали з області та з Києва нових людей, які, очевидно, намагатимуться ліквідувати "заповідник" у Гуцульщині.

Отакую вістку привезли новоприбулі з Коломиї. Звичайний за умов СРСР факт, один із "заходів" у пляні боротьби проти націоналізму. Так само "борються" проти будь-якого націоналізму — українського, литовського, грузинського чи навіть бурятського. Лише про боротьбу проти російського націоналізму не чуно ось уже протягом майже п'ятьох десятиріч. Мабуть, російський націоналізм цілком перетворився на "пролетарський інтернаціоналізм".

А все ж таки Коломия залишається для гуцулів найкращим містом у світі...

По сторінках радянської преси

Український історичний журнал, ч. 8 за 1981 рік умістив чимало матеріалу про життя українців на Заході, і між іншим, статтю "Поглиблення кризи емігрантських організацій українського буржуазного націоналізму". М. Горелов, Є. Камінський, В. Ковальов, автори статті, повідомляють своїх читачів про "остаточне захоплення [Українського Конгресового Комітету Америки] бандерівцями на XIII «конгресі» УККА, який проходив у жовтні 1980 р. у Філадельфії". Не згадали автори про те, з кого та з чого складаються протилежні сторони в згаданому спорі. Далі вони присвятили багато місця розглядові стану й поглядів української молоді, зорганізованої на Заході, яка ставиться критично до праці діячів української еміграції. Справу туристичних поїздок на Україну автори поставили в світло заборони їх з боку еміграційних чинників, щоб, мовляв, позбавити молодих "правди" про Україну. В свою чергу, Горелов та ко. намагаються дати "правильне" тлумачення читачам про "жалюгідн[у] купк[у] буржуазних націоналістів, — пояснюючи, що вона, — втратила довір'я більшості українців за кордоном..." Авторів дуже тішить поглиблення "конфлікту між поколіннями в середовищі української націоналістичної еміграції". Вони з задоволенням відмічають, що в наслідку цього "«самостійницькі» організації опинилися практично без резервів". При цьому вони посилаються на члена СВУ Оксану Романишину. За авторами, остання детально клясифікує сьогочасну молодь українських емігрантів за трьома категоріями: 1) асимільовані й байдужі до націоналістичних проблем; 2) прихильники так званих "прогресивних" тенденцій в розвитку української еміграції; 3) учасники антирадянських акцій.

Автори приділяють багато уваги проблемі асиміляції молоді та її відходу від націоналістичної справи, цитують американський журнал *Рідна школа* та інші західні видання, відмічають втрати прибічників націоналізму серед студентства. Цікаво поміж тим відзначити (і автори, між іншим, того не роблять, здається, із зрозумілих причин), що, не зважаючи на "перепони", які, нібито роблять "верховоди" української еміграції туристичним поїздом емігрантської молоді на Україну, молодь все ж може туди їхати.

Автори змогли знайти джерела і цитують багато критики з боку молодих українців на адресу "націоналістичних верховодів". Звичайно, вони не згадують про можливості критики антинаціоналістичних поглядів на Україні.

Стаття витримана ідеологічно, як для радянської преси, знаходиться, як то кажуть, "на високому ідеологічному рівні", автори багато

посилаються на марксизм — ленінське вчення як єдину можливість викриття "націоналістичних ідеологів".

О. Ж.

Нещодавно в число експозицій Львівського музею народної архітектури і побуту ввійшли селянські будови кінця 19 — початку 20 століть (*Правда України* від 15 червня ц. р.). Як згадує дописувач Ж. Руденко, нові музейні експонати, яких реставрували, походять з села Брід Іршавського району на Закарпатті.

З інтерв'ю, проведеного К. Бражник з Валентиною Перебийніс у газеті *Культура і життя* від 26 липня ц. р., читач довідався про появу першого тому частотного словника сучасної української прози в видавництві "Наукова думка". В. Перебийніс, відповідальний редактор словника, над яким працювали десять років співробітники Інституту мовознавства ім. О. Потебні, розповіла, що словник укладено на базі 500 тис. слововживань і за допомогою частотних словників мови Т. Шевченка та І. Котляревського. Вона повідомила, що вже розпочато працю над такими же словниками фізико-математичних текстів, суспільно-політичної літератури, що в згаданому інституті ведеться праця над інтенсивним частотним словником художньої прози. Перебийніс вважає, що "необхідно укласти частотні словники словосполучень, штампів, кліше, фразеологізмів тощо".

Президія правління Спілки письменників України сповістила про своє рішення присуджувати нову літературну премію імені І. Франка "діячам зарубіжних літератур за кращі переклади і популяризацію української класики або сучасних авторів" (*Літературна Україна* від 4 вересня ц. р.). У повідомленні пояснюється, що СПУ надаватиме нову премію "відкритим голосуванням" у день народження Франка, починаючи від 1982 року. "Лауреатам премії І. Я. Франка вручається диплом і пам'ятна медаль. Розмір премій — 1000 (тисяча) карбованців".

У нещодавно реставрованій будові Воскресенської церкви в Сумах відбулася з цього приводу концертна програма органної музики творів Баха, Бетговена, Генделя, Телемана (*Культура і життя* від 9 серпня ц. р. за повідомленням пресагенції РАТАУ). Як інформується в звістці, на подібне призначення чекає місцевий Троїцький собор, реставрація якого має невдовзі закінчитися.

Юрій Маївський

3 життя українців у світі

У зв'язку з 30-річчям трагедії Бабиного Яру члени нью-йоркського дискусійного клубу Круглого стола зорганізували зустріч з доповідями про "Бабин Яр єврейськими і українськими очима" 22 жовтня ц. р. На публічній зустрічі в залі Українського народного дому коло 150 слухачів почули доповіді представників цих народів у справі загиблих у Києві 1941 року, про нехтування цією трагедією теперішньою владою УРСР. З боку єврейського народу виступили новоприбулі емігранти Михайло Крейзман, Марк Поповський, Ізраїль Шмуклер, а від українців говорили Євген Стахів, Тарас Гунчак, Олександр Мотиль. Вечером-зустріччю провадив Микола Галів.

Для вшанування пам'яті жертв нацизму, які загинули в Бабиному Яру, розпочато 23 квітня в Денвері (штат Колорадо) будову пам'ятника й меморіального парку. Задум цього проекту належить ініціативі місцевої єврейської громади, а до проведення його в життя приєдналися члени Денверського відділу Українського Конгресового Комітету.

В Україні про трагедію Бабиного Яру згадав у статті "Документи звинувачують" Г. Зельдович (*Культура і життя* від 11 жовтня), інформуючи про те, що Українське телебачення 29 вересня "показало нову документальну телевізійну стрічку «Бабин Яр — уроки історії»". Документальність стрічки проявляється, як відмітив дописувач, у тому, що "в архівах знайдено унікальну кіноплівку, найбільш виразні кадри якої за допомогою творчого монтажу допомогли одному з творців і ведучому картини — поету Віталію Коротичу широко і масштабно розкрити тему — трагедію Бабиного Яру". Проте, впорядники телепрограми не скерували свою увагу тільки на повне роз'яснення трагедії, зафіксованій на знайденій кіноплівці, але додали до "творчого монтажу" й свої власні тенденційні коментарі: "Ми бачимо несамовиту жестикуляцію, гримаси, фіглярство неофашистів, беззаконня сіоністів Ізраїлю, кадри, що показують, як і сьогодні в західному світі, особливо в США, намагаються вигорудити фашизм".

Стаття Романа Сольчаника "Комінтерн і Комуністична партія Західної України 1919-1928" з'явилася окремим передрукком-брошурою (т. XXIII, ч. 2, 1981) заходами Канадської асоціації славистів. Праця, в якій автор розглядає ставлення Комінтерну до національного питання, так, як воно було представлене в КПЗУ, була вперше прочитана на конференції в Парижі для подання оцінки ставлення радянської влади в національному питанні в 1920-39 роках.

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

■ Орган Католицької Церкви в Канаді *The Catholic Register* (Торонто) вмістив в своєму випуску від 27 червня ц. р. обширний, ілюстрований знімками матеріал про переслідування вірних у СРСР. У статті Дж. Бірда на першій сторінці газети йде загальний образ "Мовчазної церкви", про яку автор статті одержав інформації від Богдана Нагайла, працівника головного бюро Міжнародної Амнесії в Лондоні. Бірд наводить заходи, які вжила радянська влада, для ліквідації Литовської та Української Католицької Церкви, що не дало бажаного результату, бо тепер та друга з них — це "найчисленніша підпільна Католицька Церква в світі". Автор дає приклади з церковного життя в Прибалтиці, Україні, Чехо-Словаччині, Польщі. У цьому числі католицького органу також вміщено передрук з публікації *The Mirror* за березень 1981 року доповіді патріарха Йосипа Сліпого про стан церкви на Україні.

■ Олександр Мотиль у статті "Рой Медведев: дисидент чи конформіст?" (*Survey*, ч. 3, літо м. р.) робить аналізу поглядів Медведева на національне питання в СРСР. Протиставляючи ставлення до цієї теми Медведева та інших діячів руху опору, автор робить висновок, що Медведев фактично захищає погляди владив той час, як інші, як наприклад, І. Дзюба, Л. Плющ, В. Лісовий, Ю. Бадзьо — зазнали чи зазнають репресій. Мотиль посилається на опубліковані на Заході праці самого Медведева, про його оборону ним російського шовіністичного націоналізму, "природної" формації "радянського народу", "саморусифікації", "права націй на самовизначення" тощо. Медведев необізнаний, за твердженням Мотіля, з національними заворушеннями, відомими навіть на Заході. Разючим у писаннях Медведева, за Мотилем, є копіювання термінології радянської пропаганди у таких висловах, як "зближення народів", "дружба народів", "ставлення Росії до асимільованих нею земель" тощо. Автор кінчає статтю словами: "Віриться, що доля Дзюби не спіткає Медведева. Проте, можна підозрівати, що так довго, як він буде захисником політики інтернаціоналізму та русифікації режиму — вона його обмине".

■ Тижневик *The New Republic* (Вашінгтон) у випусках від 27 червня і 30 вересня ц. р. вмістив нариси Адріана Каратницького до подій в Польщі, підготовлені ним на базі спостережень під час перебування в

країні. У першій статті автор інформує про зміни, які відбуваються в країні і наводить для прикладу публікацію вільної профспілки *Tygodnik Solidarność* яка виходить у світ накладом 500 тисяч примірників. Його перше число повідомило на першій сторінці про те, що "наша газета підлягає цензурі...". Це чи не вперше, відмічає Каратницький, що в історії Польщі після Другої світової війни процenzурованій публікації дозволено відмітити існування самої цензури. Крім того, тижневик розпочав розголошення результатів публічних опитів, проведених між населенням для подання загальної думки про актуальні справи. Розглядаючи працю місцевих осередків вільної профспілки, автор, переповідає, посилаючись на одного очевидця, те, що яканебудь спірна справа доводить до жвавого обміну думок, а опісля — до відрази проти одно-стайного голосування, бо учасники ще пригадують церемонну одно-стайність голосування на нарадах старої державної профспілки. Автор нарисову зацитував ствердження К. Войціцького, католицького автора, що "в самій «Солідарності» існує конфлікт між тими, що були в її проводі від першого дня і тими, що з'явилися впродовж останніх місяців". Розмови представників "Солідарности" і уряду передаються по радіо й телебаченню, і за ними можуть слідкувати не лише мешканці Польщі, але й населення прикордонних смуг в Західній Україні, в Львові.

В іншій статті Каратницький звітує з перших засідань Першого конгресу "Солідарности" в Гданську, в якому взяло участь 900 делегатів, які представляли майже 10 млн робітників. Делегатів постійно інформують про результати найновіших опитів у населенню про такі справи, як самоврядування підприємствами, добровільна праця в неділю, цензура — з метою відкрити всім членам низових клітин профспілки доступ до дискусії. Найголовнішими питаннями нарад, як подає автор статті, були — самоуправління, доступ до засобів масової комунікації, політична демократія. Самоуправління повинно стати, за думкою провідного дорадника профспілки Яцека Куроня, центральним засобом нової суспільної системи, базою урядової влади. З появою власних публікацій "Солідарности" помітно покращали, нотує Каратницький, повідомлення офіційних органів про дійсний стан справ у країні.

■

Під заголовком "Капіталістична Росія проти робітників" з'явився в газеті *The Observer* (Англія, від 16 серпня ц. р.) відкритий лист Миколи Погиби, в якому він звітує про незадоволення робітників радянською владою і підтримує акції робітників у Польщі (див. *Сучасність*, 6, 1981). Погиба, вдруге ув'язнений член руху опору, вислав заяву з ув'язнення на Україні західним правозахисним організаціям і Міжнародній Амнестії. Цю саму заяву Погиби вмістила західнонімецька газета *Die Welt* (Мюнхен) від 17 серпня.

Ю. М.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ЩЕ РАЗ З ПРИВОДУ КНИЖКИ П. МАГОЧОГО

Вельмишановна редакціє!

З користю і задоволенням я прочитав у червневому числі *Сучасності* за 1980 рік рецензію Василя Маркуся на працю Павла Магочого *Формування національного обличчя: Підкарпатська Русь, 1848-1948* [*The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948*] (видавництво Гарвардського дослідного інституту українознавства, 1978).

Не менше порадувала полеміка, яка розгорнулася в двох інших числах Вашого журналу (9, 10, 1981 рік) між цими двома видатними фахівцями в ділянці історії і культури Закарпаття. Легкий спалах темпераментів по обидвох сторонах наукового бар'єра підвищив також у читача температуру сприймання наведених аргументів. Не зважаючи на деякі різниці в оцінці минулого закарпатської землі, обидва історики прийшли до висновку, що процес її національного формування (відродження?) завершений: ця земля, її населення і його культура стали органічною частиною України. При тому приємно відзначити, що Павло Магочий (залишім за ним самим право вирішувати про звучання і про форму його прізвища!), уродженець Америки, з такою шляхетною пасією і любов'ю простудіював минуле батьківщини своїх батьків.

Думаю, що читачі *Сучасності* радо привітали б продовження проведеного обміну думок між обома фахівцями, але на іншу, хоч і дуже споріднену тему, а саме: *що і як* треба робити, щоб і тут, у США, довести до наближення української і русинської спільнот і, таким чином, стати відгомном та логічним продовженням того процесу, який вже завершився в Україні.

Роман Ільницький

Зміст

ДО П'ЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

- 3 Поезії з-за ґрат: *Олесь Бердник, Микола Горбаль, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Микола Руденко, Ірина Сенік, Іван Сокульський, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл.*
- 18 *Ярослав Білінський*: Причини і наслідки заснування Української гельсінкської групи.
- 25 *Петро Григоренко*: П'ять років громадянської мужності.
- 35 Деклярація Закордонного представництва Української гельсінкської групи про право громадського контролю за виконанням Гельсінкського Заключного акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі.
- 37 Склад членів Української гельсінкської групи.
- 56 *Людмила Алексєєва*: До п'ятиріччя Української гельсінкської групи.
- 60 Розмова з Володимиром Малинковичем.
- 75 Заява М. Смородського Американській Комісії в справах безпеки та співпраці в Європі з нагоди п'ятиріччя Української гельсінкської групи.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 81 *Ліда Палій*: Моя зачаклована Анадолу.
- 96 *Іван Кошелівець*: Роман як жанр.
- 110 *Дзвінка Орловська*: Пост модернізм: спроба окреслити неокреслене.

ЖИТТЯ В КОЛОМИЇ

- 114 *Віталій Веред*: «Яке місто найгарніше в світі?»

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 *О. Ж., Юрій Маївський*: По сторінках радянської преси.
- 124 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
- 125 *Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 127 *Роман Ільницький*: Ще раз з приводу книжки П. Магочого.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місячника «СУЧАСНІСТЬ»****на 1981 рік**

	одно число:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,
— етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі,

Ще до свого звільнення з СРСР у січні 1976 року Плющ став інтернаціонально відомою постаттю. Про нього заговорила міжнародна преса, в його обороні виступили видатні діячі науки, культури й політики Заходу. Виготовлена Тетяною Ходорович «Історія хвороби Леоніда Плюща» з'явилася на початку 1970-их рр. українською, англійською, французькою, німецькою та російською мовами. Тепер «У карнавалі історії» вперше з'являється українською мовою в нашому видавництві.

Ціна 16 ам. дол.

Франтишек Силницький НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КПСС В ПЕРИОД С 1917 ПО 1922 ГОД

Мюнхен, 1981, 309 стор. Друге видання. Обкладинка Ірини Івахів.

Автор аналізує течії в РКП(б) і вказує централістичні, великодержавні тенденції, які постійно грали провідну роль в партії і доводили до забріханого ставлення партії до неросійських народів. Праця зокрема вартісна тим, що автор цитує документи з архіву РКП(б), що досі не були публіковані.

Франтишек Сильницький це колишній викладач Вищої партійної школи в Празі в часі «Празької весни», тепер живе в США. Його статті друкувалися на сторінках журналу «Сучасність».

Ціна: 10 ам. дол.